

דמויות

הם בלבד נותרו לי, רק בהם בלבד

לא ינעץ המוות סבינו החד.

במפנה הדרך, בערוב היום

יקיפוני חרש, ילווני דום.

ברית אמת היא לנו, קשר לא נפרד

רק אשר אבד לי, קניני לעד.

רחל.

אימי

אימי לאה הייתה אישה מיוחדת במינה. אמנם ייחודה לא ניכר בפגישה ראשונה.

מה בכלל יודע אדם על עמיתו החי יחד איתו בסביבתו! דומה אדם לאותו קרח הצף במים, אשר רק עשירית מנפחו גלויה ונראית מעל המים ושאר תשע העשיריות שקועות במים. אנו רואים רק אותה עשירית ומסיקים מסקנות. מצטיירת לפנינו דמות אשר הרבה מהערכתנו אותה, נגרמת מיחסנו הסוביקטיבי. מה אנחנו יודעים על כל אותם מכאובים ומאווים, תקוות ושאיפות שאדם נושא בליבו פנימה ואינו מגלה כלפי חוץ. לפעמים אדם פולט משפט בודד וכאילו מתגלה תהום אשר לא שיערת קיומה.

קשר מיוחד קשרני אל אימי, רק לאחר מותה בגיל 81, נעשיתי מודעת לקשר זה, להשפעה הסמויה והחזקה ש הייתה לה עלי.

בילדותי ונעורי הייתי ילדה של אבא, אותו הערצתי ובו ראיתי התגשמות כל הטוב והנעלה. עם אמא הייתי תמיד במין קונפליקט. איני יודעת אם היה זה "תסביך אדיפוס" או שהדבר נגרם הודות לחינוך שחינכה אותי, חינוך קפדני ואפילו כופה. אמא תמיד הכריחה אותי לעשות דברים ועוד הוסיפה ואמרה: ועשי זאת באהבה. בשעתו הדבר היה מרגיזני ביותר. בכל זאת הייתי מבצעת דרישותיה כשאני מזמרת לי זמר חד גוני (שהיה מאד מעצבן אותה, כנראה הייתה זו מעין נקמה) שעזר לי להתגבר על התנגדותי.

אימי נולדה בפולין-גליציה בבית חסידי. אביה היה תלמיד חכם וסבתי רבקה הייתה בעלת חנות אריגים בעיירה. רק בגיל מאוחר יותר הבנתי את דרישתה של אימי לעשות דברים 'באהבה'. היה זה לדעתי ממורשת החסידות שינקה בילדותה. אמא טענה שמצד אביה היא מתיחסת על חסידי הבעל-שם-טוב ו הייתה מאוד גאה על כך. אמנם כבוגרת זרקה מעליה את כל מנהגי הדת ו הייתה לגמרי חופשית.

רק לעת זיקנתה התגלו בה פתאום מנהגים יהודיים שהיו טבועים עמוק בתוכה וצפו עלו אחר שנים רבות. כך החלה פתאום לעת זיקנה לצום ביום הכיפורים, להדליק נר זכרון ביום הזיכרון לחללי ישראל. כששאלתי: לזכר מי בעצם את מדליקה הנר? השיבה-לזכר דני (שהיה בנה של בת דודי חוה מצד אבי). זאת הייתה ההזדהות הצנועה שלה עם העם ועם הארץ. כשזקנה ו הייתה צריכה לעזרה אמרה לי פעם: מה יפה ונכונה התפילה היהודית 'אל תשליכנו לעת זיקנה', התפלאתי שבכלל היכירה תפילה זו.

אמא הייתה אדם בסיסי ביותר, עומד בשתי רגליו על הקרקע, אף שמבחינה פיסית הייתה עדינה ורגישה ומעולם לא הייתה יכולה לשאת מתח רב מידי, או לעבוד עבודה קשה. אך היא נסכה בטחון ושלווה על סביבותיה. נראה לי שבסיסיות זו ינקה בעיירת ילדותה. זו מין שלווה וראשוניות שיונקים אלה שגדלו בכפר. בשנותיה הראשונות בארץ והן אף שנות ילדותנו, הייתה נוהגת לספר ממאורעות ילדותה ולתאר את עיירת הולדתה. כנראה היה לה קשה מאד בשנים הראשונות, להתרגל לנוף השומם של ארצנו, הרי עלתה ארצה ב 1923. כל אותם יערות שניטעו בנתיים, שטחים מעובדים ושמורות הטבע עוד לא היו. היא תארה את השדות הנרחבים מלאי הפרחים, הנהר ובקיצור, את נוף פולין ש הייתה ארץ רבת ירק ומים. כן תארה את העיירה הקטנה שכל כולה מעגל בתים סביב כיכר קטנה. שם היה המרכז המסחרי לאיכרי הסביבה הגויים, שהיו באים לעיירה בימי השוק.

סיפורי אימי המחישו לי את הסיפורים שלמדנו בביה"ס. סיפורי שלום - עליכם, מנדלי מוכר ספרים והבלדות של ש. טשרניחובסקי. סיפורה גרמו לכך שאהבתי אותם סיפורים והרגשתי קשר לאותו עולם גלותי שממנו הגיעו הורי ארצה. ראיתי הרבה נקודות אור בחיי העיירה ומנהגיה. הורי זנחו את כל המנהגים ההם ואני מאוד הרגשתי בחסרונם, בעיקר בעת החגים שכמעט ולא נחוגו בביתנו.

וכך הייתה אמא מספרת: סבתי רבקה, שעל שמה קראתי לבתי, הייתה היפה בכל העיירה. בגיל 12 נישאה לראשונה, בגיל 16 כבר הייתה אלמנה ונישאה לסבי שלום מאיר (על שמו נקרא מאיר אחי) הוא אביהן של לאה אימי ורוזה אחותה הגדולה ממנה בשנה וחצי. כשאימי הייתה מטיילת ברחוב העיירה היו שואלים אותה, של מי את ילדונת? ו הייתה משיבה: לִיצ'ה רבקה, כלומר לאה של רבקה, אותנו הילדים תמיד הצחיק הביטוי האידישי הזה.

סבתי רבקה כאמור הייתה המפרנסת וסבי תלמיד חכם. לפי תאורי אמא היה אדם גבוה וחסון בעל עיני תכלת, שאהב לשחות בנהר ובכלל היה חם מזג. פעם בקיץ כשהנערים רחצו בנהר, התל האחד לטבוע, חלץ סבי נעליו, זרק מעליו בגדיו העליונים וקפץ לנהר להציל הנער. הנער ניצל, הדבר נחשב למצווה גדולה ואחד הסובבים פנה לסבי שימכור לו את זכות המצווה. ואין להתפלא שהרי גם יעקב אבינו קנה את הבכורה מעשו אחיו.

כשניזדמן פעם סבי לחנות שעה שאחד האיכרים דיבר בגסות עם סבתי, התחיל להתקוטט איתו ותקע לו סכין ביד. על כך נאסר וישב ב'תפישה' ז"א בית הסוהר המקומי. היה לאמא אח בשם מויש'לה, אותו לא הכירה, כיוון שנפטר בטרם נולדה. הוא מת מדלקת ריאות שקיבל כשישב בחוץ בשלג ליד חדר התפישה, ולא מש משם במשך שלושה ימים, כשהוא מחכה שאביו יצא מהמאסר.

ועוד סיפרה על מראה אחיו הירוק הנשקף מן הסוכה ש הייתה בקומה השניה, סוכה של קבע ובסוכות היו מסירים את הגג וסוככים בירק. הייתה לה לאימי מינקת גויה, הַדְוִיגה שמה. אמא סיפרה ש הייתה קשורה אליה יותר מאשר אל אמא. במינקת היו נוהגים בכבוד, מגישים לה את האוכל המשובח ביותר שיהא החלב טוב לתינוקת. וכשחלתה אמא בחזרת, משכו את גופה בשומן חזיר, האמינו שזה עוזר!

כיוון שהעיירה טיטשין (עיירה קטנה שאינה מסומנת במפה), הייתה בפולין - גליציה, ש הייתה שייכת לממלכה האוסטרית, בראשה עמד הקיסר המפורסם פרנץ יוסף, היה שם גם ביי"ס בו למדו פולנית וגרמנית. אימי ואחותה היו בין התלמידות המצטינות ותמיד קיבלו בסוף השנה פרסים. אך גם את המכות שהיו מקבלות על הידיים בסרגל לא שכחו.

והרי כמה מעלילותיהן של שתי האחיות שהיו כנראה זוג עליו. שמעתים מפי אמא וגם קיבלתי אישור לכך, כאשר כעבור שנים רבות נפגשו האחיות לאחר פרידה ארוכה. אז החלו שתיהן להזכר בזכרונות הילדות שלהן ולהתגלגל מצחוק. מעשה ראשון: ההצחקה ש הייתה אימי מצחיקה את אחותה בשעת הארוחה וזו הייתה צריכה לעזוב את השולחן. והמעשה כך היה - בביתם היה סכו"ם מתוצרת SOLINGEN הגרמנית שעל ידיותיו מצוייר זוג אנשים אֶסְסֶל הסמל של החברה. סמל זה

הצחק את הבנות. הייתה אימי מרימה בשקט יד אחת ומורידה יד שניה כתמונת הסמל. מייד הייתה אחותה, ש הייתה דמות גדולה ובריאה ועיניה תכולות כשל אביה, פורצת בצחוק אדיר ובסופו של דבר נאלצת לעזוב את השולחן.

דודה זו אהבה לצחוק וזה גם היה בעוכריה במשחק 'מלחמת יפן נגד רוסיה', שהיו הבנות משתקות בשוכבן במיטה. אמא ש הייתה קטנה ועדינה הייתה היפני והאחות הגדולה-הרוסי. הן שכבו במיטה והמלחמה החלה, מי תצליח להפיל את חברתה מהמיטה. אמא הייתה תופשת את המקום ליד הקיר, נשענת ברגליה בקיר ובאחוריה דוחפת את אחותה. זו הייתה צוחקת ומתגלגלת מן המיטה. ואכן באותה מלחמה ש הייתה במציאות ב 1905 בין יפן לרוסיה, ניצחו היפנים.

ומעשה בכלב: חשקה נפש הבנות בכלב לגדלו. יצאו לכפר והביאו גור כלבים, (אולי מביתה של המינקת). הכינו לכלב פינה לשינה, השקוהו חלב. הגור נבח ונהם כל הלילה, איש מבני הבית לא עצם עין. למחרת נאלצו הבנות להחזירו לאימו הכלבה.

ומעשה אחר - בממתקים מובחרים שקיבלו הבנות, מאיזה דוד או דודה. רוזה האחות הגדולה, חיסלה מייד את כל הממתקים להנאתה. אך לאה הקטנה שמרה עליהם במגירה וחשבה: כשהאחות תשכח מהממתקים, תוציא היא את שלה ותאכלם בהנאה. אך אויה לאכזבה, כשניגשה למגירה היו הממתקים מלאי נמלים!

רבות סיפרה אמא על סבתה היא, ש הייתה בעצם ראש השבט. היו שם באותה עיירה עוד דודות ודודים בני אותה סבתה. פעם כאשר נאספה כל המשפחה, לרגל אָבֶל על אחד מבני המשפחה שנפטר, אמרה אמא לאחותה: צבטי אותי שאוכל לבכות גם אני.

חג הפורים בעיירה היה נחוג בצורה מאוד חיה. מלבד משלוח המנות, היו הילדים עורכים הצגות בנושאים מהתורה, עוברים מבית לבית מציגים ומקבלים מתנות. את השירים של אותן ההצגות שרה לנו אמא באידיש והם זכורים לאחי ולי עד היום. על אחותנו דינה שיצאה לטייל וחמור איש שכם תפש אותה, ויצאו אחיה שלפו חרבותיהם ונלחמו בו. או על האחים שזרקו את יוסף לבור, והוא קרא מתוך הבור המלא נחשים לעזרה ועוד כהנה וכהנה. סיפוריה הפשוטים של אמא מאד הלהיבו דימויני וזכורים לי עד היום.

לפעמים אני תודה איזה מין אמא הייתה אמי, כאילו היו בה שתי אמהות! היחס שלה אלי והחינוך שחינכה אותי היה לגמרי שונה מיחסה לאחי.

ממני דרשה הרבה ותמיד אמרה: "ורדה תראי עוד שפעם תודי לי על כך. כשאני (כלומר אמא) התחתנתי לא ידעתי איך להכין ביציה, אימי לא דרשה ממני דבר". לעומת זאת מאחי, לא דרשה אימי כמעט דבר בילדותו.

יחסי קרבה גופניים קרובים מאוד שררו בין אימי לאחי. ואני קנאתי מאוד על כך. פעם כשהייתי כבר ילדה כבת 12 ובקשתי להתרפק על אמא, השווה זאת אבא לפיל שרוצה להתפנק כמו הכלבלב ואני מאוד נעלבתי.

בכל זאת במשך השנים נעשינו אמא ואני מאוד קרובות זו לזו. אני מצידי התיעצתי תמיד עם אמא, סיפרתי לה על אהבותי ובעיותי. לעומת זאת היא הייתה אדם סגור מאוד. כשמצאנו פעם ביום כביסה, באחת המזוודות במחסן, חוברת קטנה כתובה שירים בגרמנית, שירים שאבא כתב לאימא, בקשתי את אמא לקרוא בפני שירים אלה, אמרה: לא ורדה, זה ביני ובין אבא. מאוד רציתי לדעת איך היכירו אמא ואבא אך לא יכולתי להציל הרבה מפיה. אך כששאלתי: אמא, את מי את אוהבת יותר את ילדיך או את אבא? השיבה בלי פקפוק, את אבא כמוכן. ואני הקשיתי, אבל אנחנו הרי עצמך ובשרך ואבא אדם זר? כן השיבה אמא, אבל את אבא בחרתי מרצוני.

כבר ציינתי שאמא הייתה אישה מאוד עדינה ולא פעלתנית. תמיד הייתה לה עזרה רצינית בבית. בשנים הראשונות הייתה זאת סבתי, ואבא עזר לה תמיד גם כשעבד עבודה קשה. כשגדלתי, הייתי אני זאת שחובות הבית, עריכת השולחן, הורדת הכלים ורחיצתם היו מוטלים עליה. אף פעם לא עסקה אמא בהתנדבות או באיזה פעילות ציבורית, אך מאד הזדהתה עם מדינתנו. כשהייתי מבקרת במילים בוטות את הנעשה בארץ, הייתה אומרת: ורדה, את אינך צודקת, הרי אינך מכירה ארצות אחרות ואינך יודעת כיצד שם מתנהלים הדברים. האמיני לי בפולין הייתה שחיתות רבה יותר.

כשאמא הייתה מסדרת חדר סידור סופי אחרי העזורת, אפשר היה להרגיש זאת! על הסדר והנקיון הקפידה בצורה חולנית. אך לערוך שולחן לא הצליחה מימיה, תמיד שכחה משהו. הייתה כל כך איטית בעבודתה! פעמים רבות חזרנו מביה"ס ומצאנו אותה באמצע הסידורים, נראית הייתה כל כך חסרת ישע! לאחר יום בישולים מאומץ הייתה מודיעה: ילדים היום יש אוכל סיני, קצת מכל דבר. אנו שמחנו, אך אבא בדרכו ההומוריסטית שאל בסוף הארוחה: ומתי נקבל את האוכל? אבא ואני צחקנו לה. נראה לי היום שאמא סבלה מכך. חשבה שלא העריכו אותה.

אבא נשא אותה על כפיים, וידע לטפח בי, המתמרדת והמתנגדת את האהבה אליה. זכור לי שפעם, אם של אחת מחברותי אמרה לי: עוד לא ראיתי יחס כזה, של אביך לאמך, הוא באמת מפנק אותה, או משהו כזה. בשעת צרה נתגלה כוחה של אמא. אז הייתה מוכנה לכל והייתה בעלת יכולת החלטה מהירה. כשהיינו חולים הייתה מטפלת בנו במסירות ואהבה, עד שלפעמים שאלתי נפשי לחלות, במיוחד לאחר מריבה עם אמא כשהייתה כועסת עלי. הייתי חושבת לעצמי, הלוואי וחליתי, כדי לזכות בתשומת הלב והטיפול של אמא.

והרי כמה מקרים המגלים את אופייה של אמא במצבים קשים. אחי מאיר בהיותו בגיל ארבע, היה צריך לניתוח דחוף באפנדיציט שפקע בבטנו. חייו היו בסכנה. אמא ישבה לידו בבי"ח יומם ולילה עד שיצא מכלל סכנה. מקרה אחר, הדבר קרה בתקופת מאורעות 1936. אנו גרנו באותה תקופה בשני חדרים בפנסיון, כיוון שהיינו צריכים לפנות את דירתנו, וביתנו שאבא בנה באותה שנה עוד לא הסתיים. באותה תקופה היה עוצר בירושלים ובשעה שש, כל האזרחים היו צריכים להיות בבתיהם.

מי לא חזר הביתה? אחי מאיר השובב, שהיה כבן 13. בארוחת הערב התאספו כל שוכני הפנסיון ומקומו של מאיר פנוי. כולנו דאגנו מאוד וחשבנו, מה קרה לנער? האם נעצר, או התעכב אצל אחד מחבריו? לקראת סוף הארוחה הגיע מאיר בריצה וישב לאכול. ההורים לא אמרו דבר בזמן הארוחה. אך כשעלינו לחדרינו, קראה אמא למאיר, סתרה לו על לחיו ואמרה: האם אתה יודע כמה חרדנו לך? ולא הוסיפה. כך אולי פרקה את כל החרדה שלה. אני חושבת שעל מאיר הדבר עשה רושם ואם לא עליו אז עלי.

באותה שנה לאחר שכבר גרנו בביתנו החדש בצפון-תלפיות, קרה שבאחד הלילות נורו יריות על השכונה. ירייה אחת נשמעה חזק במיוחד. כולנו תפשונו מחסה בחדר האמבטיה של אמא, לדעת אבא, היה זה המקום הבטוח ביותר. מאיר כלל לא התעורר משנתו ואבא נשא אותו על זרעותיו לקומה השניה, הוא היה כבן 13 כאמור. למחרת בבוקר הגיעה אלינו העזורת של הבית השכן, בית סימון, ובחרדה ובהלה בקשה מאמא לבוא, כיוון שלא מצאה את בעלי הבית. בבית זה גר בשכירות פרופסור ביליג. מלומד בלשונות המזרח, שהיה חרש במקצת והיה מאחר לעבוד בלילות.

מסתבר שהפורעים ראו את האור בחדרו, נגשו לחלון וירו בראשו, אחר כך נסוגו תוך כדי יריות שפגעו גם בביתנו. המראה שנתגלה לאמא היה זוועתי! היא לא איבדה עשתונותיה, חיפשה את בעלי הבית, שירדו בשעת היריות בסולם מחדר השינה שלהם למרתף והודיעה להם על המצב. לאחר מאורע מזעזע זה, עזבו רוב תושבי השכונה את המקום, אנחנו נשארנו עם עוד שתי משפחות.

עניין אחר: זמן קצר אחר נישואיי, בשנת אלף תשע מאות ארבעים ואחת, חליתי בטיפוס הבהרות. גרנו אז בשכונת ארלוזורוב, על יד תל אביב. הייתה זאת דירת חדר אחד בצריף, בלי שירותים והמטבח היה חדר קטן חסר חלונות, בלי כיור ומים. את הכלים היה צריך לשטוף בחצר. היה לי חום גבוה והרגשתי כל כך רע עד כי לא יכולתי לעשות דבר. המצב היה "שטמפיק". גוסטב טלפן לאימא ומסר על המצב. אימא הודיעה, אני באה. הגיעה לאותו מקום נדח, (באמת אינני יודעת איך מצאה את הדרך), עמוסה בשני סלים מלאים כל טוב ושתי עופות, והתחילה למיד בעבודה. אם לחשוב על תנאי המגורים והבישול, אפשר לתאר כמה קשה היה לה, שגם בביתה בירושלים לא עשתה עבודות כאלה. ואומנם, כעבור ימים אמרה לגוסטב, תראה, ברצון אטפל בורדה, אך צריך להעביר אותה לירושלים. וכך עשינו. מי שהעביר אותי עטופה בשמיכות היה גיסנו מיק, בעלה של שולה ז"ל, אביו של בן החי בסקוטלנד. אמא טפלה בי שישה שבועות עד שחזרתי לאיתני. גוסטב היה בא לבקר בסופי השבוע על גבי האופנוע שלו. המסקנה שאמא הוציאה מהמצב: צריך באופן דחוף לעבור דירה. ובאמת חזרתי כבר לדירה החדשה שהייתה בשכונת בורוכוב.

דירת חדר אחד עם שרותים משותפים עם בעלי הבית, אך מטבח הראוי לשם זה עבור עצמנו. בתקופה ההיא הייתי כבר בהריוני הראשון עם רבקה. ושוב נרתמה אמא כדרכן של אמהות טובות, כאשר נולדה רבקה. עוד בבי"ח חליתי בקדחת לידה, עקב שרידי שיליה שנשארו ברחם. שכבתי 16 ימים בבי"ח בלינסון. לא היו עוד תרופות אנטיביוטיות.

אמא הגיעה כמובן לחזות בנכדתה הראשונה, לטפל בחתן העוזב ולבקר הבת מידי יום. באותה תקופה היה 'הרכב' שלנו אופנוע SUN-BEAM שכונה גם 'הפילגש'. אבא השקיע בו הרבה שעות תיקונים, הוא לא היה חדש. בגלל זה היה נוהג לחזור מאוחר הביתה, זה התחיל כבר אז! באופנוע זה גם נסענו כשבקרנו הורינו בירושלים והרוח טופחת על פנינו.

כמובן שאמא עלתה כמו כלום על המושב האחורי של האופנוע ונסעה עם גוסטב לבקר הבת בבי"ח. (אולי לא דבר גדול, אך מי שהכיר את אמא יכול לתאר לעצמו התמונה ולהתפעל!). כששוחזרתי מבית חולים כמעט לא יכולתי לעמוד על רגלי. אמא שהתה אצלנו מספר שבועות וטיפלה בתינוקת ובאם.

איני חושבת שאי פעם עבדה כל כך קשה! בישלה, חיתלה, ניקתה וכיבסה, כביסת יד כמובן ועשתה את כל הדרוש. כאשר התגלה שיש לי אמבות והרופא המליץ על תרופה תוצרת חוץ, כי הבטיחה רפוי יותר טוב, התרוצצה אמא מבית מרקחת לבית מרקחת עד שהשיגה התרופה, (זה היה בזמן המלחמה והיה קשה להשיג תרופות תוצרת חוץ). כשהביאה הגלולות, שנראו כמו כדורי רובה קטנים לא רציתי לבולעם, אך מאחר שידעתי כמה קשה היה לאמא להשיגם, התגברתי ובלעתי.

בזמן הראשון כמעט ולא טפלתי בילדה מלבד להניקה. באחד הימים אמרתי לאמא: את בכלל אינך נותנת לי לטפל בילדה! איני יודעת אם נעלבה או הגיעה למסקנה שכבר עזרה די, בכל אופן אמרה לי: את יודעת ורדה, הגיע הזמן שאחזור הביתה. באותו ערב קבלתי חום מדלקת בשד. בקשתי מאמא שתשאר עוד כמה ימים. "לא ורדה, הגיע זמני לנסוע, את כבר תסתדרי!" אמרה ונסעה.

כעבור שנים, ב-1954 היינו אז חברי חנייתה ואני מטופלת בארבעת ילדינו, נישלח גוסטב מטעם המשק לקנות מכונות עבור מפעל המתכת. מכיוון שהייתי מורה והיה זמן החופש הגדול, הציע גוסטב שאצטרף אליו בנסיעתו. קשה היה לי להחליט, במיוחד ששוליק היה רק בן 9 חודשים. אמא עודדה אותי לנסוע, באומרה שתגיע לחנייתה לטפל בילדים. ואכן זה מה שקבע, החלטתי להצטרף לגוסטב. אמא שהתה שישה שבועות בחנייתה ובעזרתו הרבה של נפתלי, טפלה בשלום הקטן והשגיחה על הילדים הגדולים. בזמן ההוא הייתה לשוליק אקומה על הראש, ואמא הייתה צריכה לנסוע איתו כמה פעמים בשבוע לנהריה לטיפול. השתדלה לעשות זאת יחד עם סבא דוב שהיה בא לסופי השבוע לחנייתה. כשסבא היה בא הייתה חגיגה לילדים. היה מביא איתו ממתקים שמשכו אף את רבקה לחדר, שהמעיטה לבוא כי הייתה עסוקה בחברת הילדים. ב-1963 כשההורים עברו מירושלים לנהריה סיפר לי אבא כמה עזרה לו אמא, בשקט שלה ובשכל הישר לחסל את עיניניהם,

להשיג את הכסף עבור קניית הבית בנהריה. זו הייתה תקופה קשה עבור ההורים. אני יודעת אם
אנו שהיינו עסוקים בעניינינו היינו די מודעים לכך.

בשנת 1968-9 כשניתחו את אבא בבי"ח רמב"ם בחיפה, ניתוח פרוסטטה, התעקשה אמא להיות
לצידו יום יום. כיוון שקשה היה לה לנסוע בתחבורה ציבורית יום יום עקב ראייתה הלקויה, וגוסטב
לא היה יכול להביאה יום יום לחיפה, החליטה לגור בפנסיון של אחיות נוצריות במושבה הגרמנית
בקרבת ביה"ח. כששאלתיה איך היא עוברת את הכביש, השיבה: אני מתביישת לבקש עזרה.

אמא הייתה אישה פשוטה, מלאת חכמת חיים ופעלה בצורה הנכונה בזמן הנכון. הפתגם השגור
בפיה, בתרגום מגרמנית היה: בא זמן, באה עיצה, משהו כמו בעברית - דיה לצרה בשעתה. או,
ורדה, העיקר הכוונה שבלב או, סבלנות מביאה שושנים, גם זאת בגרמנית. הרבתה לקרוא כל עוד
אפשרו זאת עיניה, הייתה מוסיקלית ואהבה לשמוע מוסיקה והייתה מוכשרת לשפות. באנגלית
היה לה אוצר מילים גדול ומבטא מצחיק. היה לה זכרון מצוין ולא הבינה איך ביתה כל כך מפורזת
ושכחנית.

אהבה מאוד טבע ובמיוחד בעלי חיים. כילדים היינו מטיילים בשדות וקוטפים פרחים ללא רחם,
הייתה אמא אומרת (זה היה לפני חוק הגנת הצומח) ורד'ה גם אני אוהבת פרחים, אך הם הרבה
יותר יפים בשדה, אין צורך לקטוף אותם. בחיות הבית שהיו לנו טיפלה בנאמנות. לא פחדה
מעכברים וזכור לי מעשה בשכונת בורוכוב. יום אחד מצאנו עכבר בתוך האמבטיה, שלא יכול היה
לעלות מתוכה. אני רציתי להטביע אותו ומלאתי מים באמבטיה. העכבר התחיל לשחות. אמא
ראתה שזה לא עניין, פשוט ניגשה (אני פחדתי) לקחה העכבר בידה לטפה אותו ושלתהו לחפשי.
באחת הגלויות ששלחה לנו בהיותה בשוויצריה כתבה, היום נהניתי מאוד, ראיתי סנאי ופרנסתי
אותו, התכוונה שהאכילה אותו.

אמא הייתה מאוד קיצרת רואי ולעת זיקנתה ראייתה הורעה מאוד. היא הפסיקה בכלל לקרוא ודבר
זה מאוד ציער אותה. אבא אמנם היה קורא לפני ספרים בהמשכים, אבל אין זה אותו דבר כמו
קריאה עצמית. הציעו לה לנתח העינים אצל רופא מומחה בירושלים. היא עברה ניתוח זה, אשר
לצערנו גרם רק להטבה זמנית בראייתה. הניתוח גרם לכך שהפסיקה להרכיב משקפיים.

לאחר הניתוח אמרה: לא ידעתי שלברנהרד יש חוטם כל כך גדול (ואכן היה לו) ובכלל כמעט
שכחתי איך הוא נראה! כעבור שנה שנתים הראייה הלכה ונחלשה עד כי התעוורה כמעט לגמרי.
מעולם לא התאוננה על כך. כלים שטפה באיטיות ובמישור, ואיך התמצאה בשטח בכלל אני
מבינה! בשעתו לא הבנתי כמה קשה היה לה. אבא כמוכן עזר לה ושמר עליה כעל בבת עינו. בערוב
ימיה נהגה לומר לאבא: אני אמות תחילה, אל אף שאבא היה בוגר ממנה ב 5 שנים. וכך היה.
לאחר מותה חשבתי שאולי באמת הייתה חרדה להשאר לבדה עם הראייה הלקויה, וידעה שאיש
לא יטפל בה כפי שעשה אבא. אפשר להגיד אגואיזם, אפשר גם להגיד שכל ישר!

בשנותיה האחרונות החלה 'מסתיידת' ואיבדה את זכרונה כמעט כליל. הייתה עושה מאמצים רבים
לזכור דברים שרצתה להגיד לי. הייתה חוזרת עליהם בינה לבין עצמה וכשהייתי באה לבקרה בבית
האבות, הייתה מייד אומרת הדבר לבל תשכח. אחת מאימרותיה בתקופה ההיא: ורדה, עכשו את
אמא שלי, עשי כהבנתך.

עולמה הלך והצטמצם אם כי מצב בריאותה היה די טוב. אני חושבת שכל עולמה התרכז בשעת
הביקור אצלה, אז הייתה מאוד שמחה ומודה לי שבאתי לבקרה. לצערי לא בקרתי מספיק.
אוירת בית האבות, הזיקנה המתקדמת היו כל כך מדכאים.

המיוחד אצל אמא היה, שעל אף שמצבה הלך ורע (בתודשים האחרונים לחייה הפסיקה לאכול
ולקום מהמיטה) לא איבדה את אופייה, את השקט שלה ולא התאוננה מעולם, לא כן אבי. אני
זוכרת איך פעם בשבועות האחרונים, היו לה כבר פצעי לחץ, אמרה לי: ורדה, כואב לי. מה כואב לך
אמא? שאלתי. השיבה: החיים כואבים לי.

זכור לי יום אחד, שכבה בעינים עצומות במיטתה ואני השמעתי לה ברדיו קונצרט לפסנתר של מוצארט. כלל לא הייתי בטוחה אם היא שומעת. אך כשהקונצרט נגמר הפתיעה אותי ואמרה: זה היה קונצרט יפה מאוד, תודה לך ורדה.

לא אשכח את הערב האחרון לפני מות אימי.

בזמן האחרון פסקה לגמרי לאכול והיה צריך להאכיל אותה. במשך היום עשו זאת האחיות ובערב הייתי באה להאכילה. באותו ערב ישבה על כסא ליד סבא ואני באתי והתחלתי להאכילה, כמו שמאכילים ילדה קטנה. היא ממש לא יכלה לבלוע יותר, הפסקתי וישבתי מולה חסרת אונים. פתאום התחלתי לשיר לאמא בגרמנית את השיר 'יוחנן הקטן' כפי שהיא שרה לנו בהיותנו ילדים.

אמא חייכה ופתאום אמרה: השגיחי עליו. על מי? שאלתי, הפנתה פניה אל אבא ורמזה ביד. למחרת נפחה נפשה כשהאכילה אותה האחות ארוחת בוקר. הייתי בבית הספר כשהודיעו לי על מותה. נעלתי הכיתה, שלחתי התלמידה שהייתה אצלי לכיתה-האם ונסעתי מהר לבית האבות.

איפה אמא? שאלתי. היא שכבה במיטתה, מכוסה בסדין, הרמתי הסדין וראיתי את פניה השלווים והיפים. חשבתי: היא נגאלה!

אמא נפטרה ב- 16.11.77 לאחר שמלאו לה 81 שנים. אותה שנה ביקר נשיא מצרים סאדת בארץ. בימי האבל חזינו בטלוויזיה בצילומי הביקור. חשבתי, חבל שלא זכתה. כיום אני חושבת, זה בכלל לא משנה דבר.

חודש ימים עבר עד שנרגעתי מזעזוע מותה של אימי.

לא תארתי לי כי כך ישפיע עלי הדבר. הרי אמא נפטרה אחרי הכל בשיבה טובה. בימיה האחרונים ממש חכיתי למותה. רק לאחר שקרה הדבר הרגשתי, בקשר האמיץ שהייתי קשורה בה. מידי לילה הייתי מתעוררת, נזכרת בדברים שונים ובוכה בחשאי, הרגשתי עצמי יתומה! זאת הייתה עבורי האבידה הראשונה של אדם שהיה באמת קרוב לי - הפגישה הראשונה עם המוות. עמדתי על כך לערוך לאמא אזכרה בהשתתפות כל המשפחה. הכנתי תמונות מוגדלות של אמא, וסיפרתי על אמא כפי שאני ראיתי אותה. זכורה לי הערה של רבקה: אמא, את מייפה את סבתה. הרגשתי שבני משפחתי, ההירשים הקשוחים, אינם מבינים אותי. מי שהפתיעני היה דוקא יוסי של רבקה, שיצא אלי למטבח, כשהלכתי להביא כיבוד ואמר: ורדה, אני מוכרח לתת לך נשיקה, הרגשתי שהבין לרוחי.

* * * * *

חלק זה, העוסק בתאור הדמויות שליוו אותי בחיי, שהשפיעו עלי בצורה זו או אחרת במהלך החיים, פתחתי בפרק 'אימי'.

רק במהלך הכתיבה נעשיתי מודעת כמה חשוב היה עבורי, תאור זה של אימי. הוא הדבר הראשון שפרץ מתוכי כשהתחלתי במעשה הכתיבה.

זה היה כנראה טמון בתוכי זמן רב עד שהבשיל והתפרץ. לא רק הרגשתי האובדן של אדם הקרוב כל כך, אלא גם הצורך להציב מעין מצבה לזכרה, שבחייה, לא באה כל כך לידי ביטוי, בצל אישיותו התוססת ורבת החן של אבי.

כשלמדתי ערבית אצל בוטרוס מכפר יסיף, למד אותנו אימרה הנהוגה אצל הערבים: כששואלים ערבי, את מי אתה אוהב מכולם? הוא משיב, את אמא. ואחר כך את מי? שוב את אמא ובשלישית את מי, ושוב התשובה אמא! ורק אחר כך את אבא.

אחרי מותם של שני הורי, הבנתי כמה נכונה אימרה זו, בכל אופן בשבילי.

"והיה האיש ההוא תם וישר

וירא אלוהים וסר מרע"

איוב

אבי

מאבי שכל כך הייתי קשורה אליו בימי ילדותי ונעורי רחקתי במשך השנים.

איני יכולה לשים את הדגש על הסיבות שגרמו לכך. אולי הפריעה לי הביקורתיות הרבה של אבי, שנעשיתי מודעת לה יותר ככל שחלפו השנים. אולי אי היציבות שלו, שבלטה יותר לאחר שהפסיק לעבוד. הזיקנה נתנה בו אותותיה הרבה יותר מאשר באמא, מבחינת התנהגותו, על אף שנשאר צלול עד לשבועות מספר לפני מותו.

היה לי מאד קשה להתחיל לכתוב עליו וזאת אולי מתוך רגש אשמה שהתפתח בי לאחר מותו. לא נתנה לי מנוח העובדה שלא הייתי לצידו בביה"ח בשעה שנפטר. נראה לי שחשוב מאד לאדם לראות את מתו בטרם תפּרדו ממנו. אבא הובא לבי"ח כשהוא כבר חסר הכרה, הבאנו אותו למחלקת מיון בשבת. שהייתי לצידו, ראיתי שאינו מבחין בכלום ועזבתי. בקרתי אצלו עוד כמה ימים לאחר מכן כששכב במחלקת גיראטריה והיה מחובר לצינורות השונים ולא הוציא הגה מפיו. ספק אם היה בהכרה.

ביום הששי בו נפטר לא הייתי בבית כאשר ניסו לאתר אותי על מנת להודיע לי על מותו. לביה"ח הגעתי באיחור. הוא כבר הועבר לחדר המתים והיה עטוף בתכריכים השחורים. בקשתי לראותו אך היה מאוחר! הדבר מאד הרגיז אותי, שכה הזדרזו לפנות אותו ולא נתן לי מנוח זמן רב.

היה עוד דבר שגרם לי לרגשות אשמה וזה קשור בפרשת קוצב הלב שהרכיבו לו לראשונה. היה זה בשנת 1974 שש שנים לפני פטירתו. אבא לא התאושש מניתוח הפרוסטטה שעשו לו בשנת 1973. כמעט ולא יכול היה ללכת, הרבה לשכב במטה, היה צריך לרחוץ אותו, דבר שבוצע ע"י אח מקופ"ח שבא אליו הביתה. והנה ערב אחד הזעיקה אותי אמא. אבא שכב כמעט חסר הכרה וחלש מאד. אמא בקשה שאתקשר מיד לרופא ואזמין אותו לביקור בית דחוף. ראיתי את אבא וחשבת: אולי זו שעתו האחרונה והוא ייפטר במיתת נשיקה. ניסיתי להשפיע על אמא שנחכה עד למחרת. אמא לא הסכימה בשום אופן, הרגישה כנראה את חומרת המצב. התקשרתי לרופא, שבא מיד ואחר בדיקה קצרה הזעיק את מגן דוד אדום. הביאו את אבא לבי"ח נהריה למחלקת הלב. המחלקה לא הייתה כל כך משוכללת כמו היום. הרופא התורן בדק אותו, מיד קרעו מעליו את חולצת הפיז'מה והרכיבו לו על המקום קוצב לב זמני.

כשהרופא לקח ממני את הפרטים האישיים של אבא בחדר השכן, שאלתי אותו: בגיל כזה עוד מכניסים לאדם קוצב לב? (אבא היה בן 83). הרופא נזף בי ואמר לי: את פושעת! למחרת נסעתי עם אבא באמבולנס לחיפה לבי"ח רמב"ם. שם נתחו אותו והכניסו לו קוצב קבוע לארבע שנים, כעבור ארבע שנים הכניסו לו שוב קוצב חדש. כשנפגשתי עם אבא למחרת המקרה, בבואי ללוותו לחיפה, הסתכל עלי במבט משונה עם שמץ של איבה. הייתה לי הרגשה שקלט את שיחתי עם הרופא. לאחר מותו, כששוחחתי עם חנה דיין, שהייתה מרבה לבקר את הזקנים בהיותם בבית 'חוסן', סיפרה לי שאבא אמר לה פעם: ורדה רצתה שאמות. לי לא רמז על כך מעולם.

פרשה זו העסיקה אותי זמן רב, הפכתי והפכתי בה. האם באמת עשו הרופאים חסד עם אבי ואיתנו, כשהוסיפו לחיינו עוד שש שנים שבהן כבר לא ראה הרבה נחת? חמש שנים מהן בילה בבית האבות, בו הרגיש מאד לא טוב ובשנה האחרונה לחייו ירד מדחי אל דחי.

לאחר זמן הגעתי לכלל מסקנה שהיו לתקופה זו גם צדדים חיוביים. האחד- שאבא ליווה את אמא עד ליום מותה, כפי שרצתה. והשני- אבא היה מלא תשוקת חיים עד לרגע האחרון ולא שאל נפשו למות, ומה הייתה לי זכות לבקש את מותו? מענין היה השינוי הרדיקלי שחל באבא משעברו הורי לבית האבות. בתקופה ההיא התקשה מאד בהליכה וכמעט לא ירד מעל מטתו. כשהבאנו אותו ל'בית חוסן' הגיע האח הערבי ונשא אותו על זרועותיו עד לחדר המיועד להם. הדבר כל כך לא נעם לאבא ובייש אותו, שלמחרת התחיל שוב ללכת באופן עצמאי, הדבר מאד הפתיע!

גם לאחר מות אמא, כשהיה כמעט 'עובר בטל', התאהב באחת הנשים בבית האבות. אישה צעירה ממנו שלא הייתה יהודיה וחיה שנים רבות בארץ. הוא גילה לה סימני אהבה בצורה נוגעת ללב, אמנם היא מאד הסתייגה וכל הנשים בבית האבות ריכלו עליהם. הדבר מעיד כמה אהב את החיים, היה עוד מסוגל לחשוב על מישהו אחר, היה כמהה לקשר.

אם אני מנסה לתאר את ילדותו של אבי, יש לי הרבה פחות נתונים משהיו לי על ילדותה של אימי. אבא אמנם סיפר פה ושם משהו מילדותו אך הרבה פחות מאמא. פעמים רבות הורגש בסיפוריו טעם של מרירות. לא הייתה לו כנראה ילדות מאושרת כמו לאמא. על ילדותו העיב צל של אם חולה. אמו סבלה שנים רבות ממחלת הסרטן ונפטרה בהיותו כבן 20. כשהזכיר את אמו, דיבר עליה באהבה והערכה רבה, אך תמיד ציין: דעי לך ורדה, אני הכרתי רק אם חולה. הוא גם טיפל באמו. לעת זיקנתו סיפר לי סיפור שנראה לי קצת דמיוני: פני אמו הורעו כל כך שנאלצו לכסות את כל המראות בבית, פן תראה עצמה בראי ותיבהל. ופעם נפל כיסוי כזה מראי והיא ראתה את עצמה וכל כך נבהלה, הדבר זרז את מותה.

בדברו על אחיו הבוגר, ניכר תמיד שמץ של קנאה בדבריו. "ארנולד זה שלמד רפואה, זה שבסיימו את לימודיו, קיבל מאביו כסף לנסיעה לארצות הצפון כדי לחזות בזוהר הצפוני" וכו'. סיפר גם סיפורים יותר עליזים. על תחרויות אכילת העוגיות הטעימות שאפתה אימו, שחברי אחיו היו עורכים, על כך שאחיו וחברו סחבו את חסכוניותו, על שיום אחד הסתלק מבית הספר לשלושה ימים וכשחזר קיבל מכות, על כך שנלווה על אביו בעבודתו. ועוד על אביו שהיה שתקן גדול והיה מפזם מנגינות של אופרות בשנתו, על הקבלנים הגויים שכבדו את אביו והיו באים להתייעץ איתו, על סוסו החביב שאצל אחי מאיר מצויה תמונה בה הוא נראה רוכב על סוס זה, ועל המורים האנטישמיים בגמנסיה בה למד. התמונה שהצטיירה מסיפוריו לא הייתה כל כך בהירה כמו התמונה שהתקבלה מסיפורי אמא.

כשנפטרה אמו, נשא אביו במהרה אישה שניה. אבא לא סלח את הדבר לאביו ועזב את הבית לגור ברשות עצמו. הוא לא סבל אישה זו. אמי הייתה הרבה יותר סובלנית ופעם כאשר הפליט הערה חריפה על אודותיה, אמרה לו אימי: מה אתה בעצם רוצה ממנה, היא טפלה במסירות באביך, הודות לה היו לאביך חיים מסודרים לעת זיקנתו. מצבה הכלכלי של משפחת אבי היה טוב. לסבי היו לפחות שני בתים וכן הייתה להם מרכבה וסוס. סבי החל מלא כלום כאשר הגר לברלין. התחיל עבודתו כזגג פשוט, במשך הזמן פתח מפעל לעבודות זכויות והתפרנס בכבוד. כיום אני מצטערת שידעתי בקשר למשפחת אבי כל כך קלושות.

כבר ציינתי שאבא היה אדם מאד רגיש והייתי אומרת אפילו בלתי יציב. מצבי הרוח שלו היו נעים משמחה ועליזות רבה עד לעצב וכמעט דכאון. יכול היה לבוא הביתה מהעבודה ומצב רוחו ניכר בפניו. כשאמא הייתה שואלת: בְּרָנְדִי (קיצור של השם ברנהרד), מה לך? היה משיב: איני יודע, מישהו הביט עלי בעין רעה!

אבי היה אב אוהב ומבין לרוח ילדיו, על אף המכות שהיה מרביץ בנו. הייתה זו חולשה מצידו ואני כבר כילדה ריחמתי עליו כשהרביץ לי ואחר כך הרגשתי כמה הוא מתחרט. אבינו היה אדם רחב-דעת, הומניסט מהדור הקודם ולו אנו חייבים את גישתנו לתרבות, אומנות ומוסר. הוא ידע כיצד

להקנות לנו ערכים מבלי לכפות אותם עלינו. ההבנה והעיניין בייננו נמשכו גם כשהייתי כבר בוגרת, קשר כפי שלא היה לי כמעט עם אף אדם אחר. לצערי לא הצלחתי אני עם ילדי ליצור קשר דומה. אולי נובע הדבר גם מהשינויים הדרסטיים שחלו בשלושים השנים האחרונות, שגרמו למרחק זה בין הדורות.

בילדותנו דאג לנו אבא למשחקים יצירתיים, לחומרי ציור מעולים ולספרים. חתם עבורי על סדרת ספרי הוצ' אומנות, שהביאה את תרגומי מבחר הספרות העולמית. כשיצא תרגום כל כתבי הרצל בעברית, חתם על ההוצאה עבורנו ומידי פעם הביא ספר חדש שיצא, גם שירה, כשחשב שהדבר מתאים עבורנו. הוא דגל בשיטה שכל מה שילד קורא ומענין אותו ראוי לקריאה, לעומת אמא שנטתה יותר להכתיב לנו, מה מתאים ומה לא מתאים. היה מבקר איתי בתערוכות והיינו משוחחים על התמונות שראינו. התעניין גם בעולם הטבע ופקח עינינו.

את יחסי לאמא שיפר ע"י שהיה משתף אותי בהתייעצות מה לקנות לה למתנה ליום הולדתה, יחד היינו הולכים לבחור עבורה שמלה או כלי כל שהוא, (לבסוף אמא לא הייתה מרוצה מהטעם של שנינו). יחד קנינו את הורדים ליום ההולדת הארבעים של אמא. ארבעים ואחת במספר, כשאבא בוחר כל ורד בקפידה. כך הצליח להעביר את יחסו האוהב לאמא דרכי, להפוך את יחסי הביקורתי אליה ליחס אוהב וסלחני. רגישותו ועדינותו ניכרות מהסיפור הבא: הייתי חברה עם גוסטב, בת 17, וחזרתי ערב אחד עם חשכה מטויל שעשינו. אמא הייתה כבר מודאגת מאד. כשחזרתי התחילה לחקור אותי, איפה היינו ומה עשינו? אבא התערב בחיך: אבל לאה, דברים כאלה לא שואלים! ופעם כשנכנס לחדרי מבלי לדפוק ומצא את גוסטב כשראשו על ברכי, יצא בבהלה וביקש סליחה. בכל זאת עוד החטיף לי כמה מכות בהיותי בת 17, איני זוכרת מה הייתה הסיבה, אך את צערו לאחר מעשה לא שכחתי.

כשעזבתי את הבית, היה זה אבא ששמר על קשר במכתביו. כתבו היה אמנם קשה לקריאה, אך מכתביו היו מלאי אהבה. כנראה אהב לכתוב ובמכתביו שפך כל מה שהיה על ליבו. במספר מכתבים שכתב לי ניכר היה היאוש בו נמצא בשעת כתיבתם. גם לנכדיו היה נוהג לכתוב מכתבים נחמדים, כשהוא משתדל לכתוב בכתב דפוס ברור ולעיתים מעתרים בציור קטן. כשהנכדים גדלו השיבו על מכתביו. בעיזבונה של אימי מצאתי חבילה של כ-60 מכתבים, שכתב אליה בשנת 1952 כששהתה בפריס אצל אחותה. כתב אליה מידי יום וכל מכתב, מכתב אהבה ורוך. חבל שרובם כתובים גרמנית בכתב כמעט בלתי קריא. מכתבים אלה מעידים כמה מלא אהבה היה אבא, אם כי כלפי חוץ הדבר לא תמיד ניכר.

אני חושבת שאהבתו אלי הייתה מיוחדת, מבחינה זו שמצא בי, במונן מסויים, את מה שהיה חסר לו באימי. רבות חשבתי על נשואי הורי, האם אמא הייתה באמת האישה המתאימה לאבא? אמא שהייתה עומדת בשתי רגליה על האדמה ואבא עם הראש בעננים. בודאי שהשלימו זה את זה, אבל נדמה לי שפעמים רבות לא הבינה אמא לרוחו. מבחינה זו הייתי אני יותר קרובה לו. זאת אולי גם הסיבה שאבא לא היה מרוצה כשנישאתי לגוסטב. אמנם לא אמר זאת במפורש, אך ידעתי במשך כל השנים שלא היה מרוצה מנשואי. חשב שגוסטב אינו האיש המתאים עבורי. ייתכן גם שהייתה כאן שמץ קנאת אב, שגזלו ממנו את בתו.

על עבודתו של אבי:

כבר הזכרתי מידי פעם פרטים שונים על עבודתו של אבי, כפי שהשתלבה בסיפור הכרונולוגי. אנסה כאן לסכם את כל תקופת עבודתו עד שהפסיק לעבוד במקצועו. מכיוון שלא הייתי בבית בתקופה זו, יהיה סיכום זה לוקה בחסר.

אבא היה בין האדריכלים הראשונים בארץ, אך משום מה לא ידע לעשות לעצמו שם, אם כי היה פעיל בשטחים שונים. על גישתו בעבודה, היסודיות האחריות והיחס האישי אל האנשים שעבורם בנה כבר כתבתי. נדמה לי שעוד תרומה חשובה בשטח הבנין, תרם אבי בארץ, והיא בשטח הביצוע.

אבא עבד בדרך כלל (בכל אופן בתקופה שאני זוכרת), עם המשרד הקבלני בירושלים, משרד הסתדרותי. היה דורש מהפועלים והקבלנים עבודה דייקנית ויסודית. בדרך כלל קיבל אחריות מלאה על ביצוע הבנין. לא אחת דרש להרוס קיר ולבנותו מחדש, אם לא דייקו במידות או בזוויות. הוא גדל על הבנין לצד אביו, בארץ ש הייתה בה מסורת עבודה (גרמניה), ולכן ידע מה לדרוש. בהיותו אדם מחנך מטבעו, נדמה לי שחינך דור של עובדי בנין. איני יודעת אם גם אחרים רואים את הדברים בצורה כזו. במאמרים ותערוכות על התפתחות האדריכלות בישראל, שרבו בזמן האחרון, מדגישים בעיקר את הצד האדריכלי ואת האסכולות השונות מהן הושפעו האדריכלים בארץ. בשנים האחרונות החלו סטודנטים רבים לאדריכלות, עוסקים גם ב'תולדות'. לא אחת פנו אלינו לקבל פרטים על עבודתו של אבא. מסתבר מכך שבכל זאת ניכר רישומו בתולדות האדריכלות בארץ.

כשעזבתי הבית ב-1938 הייתה תקופת שפל בארץ והבנייה כמעט פסקה, הדבר כמובן גם השפיע על עבודתו של אבא. מצאתי פתק קטן בכתב ידו של אבי, בו הוא מסכם את מהלך עבודתו מ 1923 ועד 1944, השנה בה הקים עם עוד כמה אדריכלים ואינג'ינרים את חברת המהנדס. איני יודעת לשם מה או מי ערך רשימה זו. מרשימה זו יוצא שבשנים 1938-1940 המשיך להיות עצמאי ועסק בעבודות שונות. בשנים 1940-41 החל שוב לעבוד ב P. W. ועסק בפיקוח על בניית המשטרות שנבנו באותה תקופה בכל אזורי הארץ. היה אחראי על מספר משטרות. זכורות לי המשטרות בתרשימה, נהלל ונצרת, כי פעם נלוותי אליו במסע פיקוח כזה.

בשנים 1942-44 עבר לעבוד בשביל הצבא הבריטי, ועבד במחלקה שעסקה בהקמת שדות תעופה, כשרטט. לאחר שפוטר מעבודה זו בעקבות צמצומים, היה שוב מצבו קשה. בחניתה עמדו לבנות חדר אוכל ואבא היה מעונין לקבל את העבודה. ביקש אותי להשפיע בנידון. אני לא עשיתי זאת, מתוך מחשבה, שאולי לא הייתה נכונה, לא לערב את משפחתי בקבלת טובות מהקיבוץ. חששתי שאבא לא יהיה מרוצה מהבלגניסטים החניתאים ולא רציתי להיות צד בדבר. אמא במכתב מדצמבר 1944, נוזפת בי על כך שאיני פועלת בדבר. מכתב זה מאד מאפיין את אמא מבחינות שונות, על כן תרגמתי לעברית.

אחד הגורמים להקמת חברת המהנדס, שהוקמה בסוף 1944, היה כנראה המצב הגרוע בשוק העבודה. זו הייתה חברה קואופרטיבית. אני חושבת שאבא היה היוזם, הוא היה קרוב לרעיון השיתוף ותמיד נטה לעזור לחלשים ממנו. החברה הייתה מבוססת על כך, שכולם עובדים על הפרויקטים שמביא כל אחד מהשותפים ומתחלקים בשכר. אבא היה הוותיק מהשותפים הן בגיל והן מבחינת זמן היותו בארץ. לאחר זמן עזב את השותפות כי לא היה מרוצה ממהלך העינינים. איני יודעת פרטים בנושא אך בשנת 1959 התפרקה החברה ואחד מהשותפים רכש אותה. מתקופת חב' המהנדס זכורות לי שתי עבודות של אבא. האחת פיתוח קורות מיוחדות יצוקות מבטון שתחלפנה את הברזל שהשתמשו בו ליציקת תיקרות. רעיון זה פיתח עקב המחסור בברזל בתקופת המלחמה. איני יודעת אם המצאה זו הצליחה מבחינה מעשית, אך זוכרת אני שהדבר מאד העסיקו וגרם לו סיפוק של יצירה. העבודה השניה הייתה בניית חדר האוכל בכפר גלעדי. בעבודה זו זכתה תכניתו בתחרות שהתקיימה בנושא. הודות לעבודה זו, נקשרו בינו לבין כפר גלעדי קשרים מאד טובים וגם בהמשך הזמן קיבל שם עבודות שונות.

במשך שנות עבודתו של אבא בחברת המהנדס, נוצר בינו לבין מזכירת החברה, אסתר, קשר מיוחד במינו. גם לאחר שעזב את החברה, שמרה על קשר איתו, הייתה עוזרת לו כשהפך לעצמאי, מחוץ לשעות עבודתה בחברה. אני חושבת שהיא העריצה את אבא ואולי הייתה זו אפילו אהבה. גם מצד אבא אליה, היה יחס של חיבה רבה. אמא טענה שהיה מאוהב בה. מלבד קשרי העבודה, דאג אבא גם להרחבת השכלתה, כפי שהיה מורגל עוד מתקופת הפולקסהיים בהיותו מדריך. אסתר הייתה ממוצא תורכי ובצורתה החיצונית מאד מיוחדת. באותה תקופה הייתה כבת 30 ורווקה. לאחר שנים כשהורים גרו כבר בנהריה, באה לבקרם. בינתיים נישאה וחייה בקיבוץ.

כשאבא חזר להיות עצמאי, עבד בגפו בביתו. בנה כמה בנינים יפים, בעיקר בתי-ספר, לבנייתם התמסר במיוחד.

בשנים האחרונות לחייו בירושלים החל גם להיות פעיל מבחינה פוליטית. נעשה חבר מפלגת העבודה, ועבד למען המפלגה בשכנוע אנשים בחוגי בית. היה נוהג לומר לי: חשוב שאדם יהיה פעיל מבחינה פוליטית, להיות שותף ואחראי לנעשה במדינה, אני, ורדה, התחלתי בזה מאוחר מדי.

בשנת 1963 עברו ההורים לנהריה, אבא היה בן 72 ואמא בת 67. בזמן הראשון היה עוד קשור לירושלים, עד לגמר כל עבודותיו. אחר כך אפשר לומר, יצא לפנסיה. הבית האחרון שבנה, כבר בהיותו בנהריה, היה ביתם הקטן וצנוע של אולי ז"ל ולולה, בשבי-ציון, (הם היו חברי חניטה לשעבר והקשר נוצר על ידינו). אבא השקיע בבניית בית זה את כל נסיון העבודה שלו. הקבלנים שביצעו את העבודה, התפעלו מאד מהעבודה בהנחיית אבא. אמרו שעוד לא עבדו עם אדריכל בצורה כזו. במשך בניית הבית נוצרה ידידות חמה בין אבא לאולי.

ההתאקלמות בנהריה: שתי בעיות עיקריות עמדו בפני אבא בעברו לגור בנהריה. האחת, הפסקת העבודה והשניה, ההקלטות בסביבה החדשה, דבר שאינו קל בגיל כזה. בשביל אמא לא היה זה שינוי כל כך גדול. לקשייו של אבא להפסיק לעבוד, ניתן אולי ביטוי חיצוני, בדרך בה היה נוהג לנסוע העירה לסידורים. היה מצטייד בתיק העבודה שלו ונראה כאיש עובד לכל דבר.

אבא היה עוד מלא מרץ ב 10 השנים הראשונות לבואו לנהריה והתחיל להתאים עצמו למצב החדש. ראשית הייתה זו העבודה בגנו. הרי לא היה חקלאי והיה צריך ללמוד כיצד לטפל בעצי הפרי שהיו בגן, מקום היום נמצא הדשא הגדול של נפט. היו שם אגסים, שזיפים, גויאבות וחבושים, שסק ולימון וגם כמה גפנים. הוא קנה לו את 'חומסקי' מדריך לחקלאות והתחיל לעיין בו ברצינות ולבצע את כל הריסוסים, השקאות ועידורים כראוי. והיו תוצאות למאמציו, העצים נתנו פריים. אך קשה היה לו לקבל את פגעי הטבע הפוקדים כל חקלאי. העבודה בגינתו גרמה לו שימחה רבה, עד לזמן שעזבוהו כוחותיו ולא יכול להשתלט על כל העבודות, דבר שגרם לו לעגמת-נפש רבה. אנו בקושי השתלטנו על העבודה בגינתנו ולא יכולנו לעזור לו.

בנוסף לעבודת הגינה התחיל לצייר והשתתף בחוג לציור. כן היה עסוק בטיפול באמא עקב ראייתה הלקויה. הוא הצליח במשך 10 שנים אלה לתפוס מקום כל שהוא בחברה הנהרינית. כשהייתי באה לבנק, היה פקיד הבנק תמיד מספר לי כמה אבי נחמד ובאמת מישוהו. בחנות הספרים של "מרבו" הייתה המוכרת מאוהבת בו. קשר קשרי ידידות עם האנשים מחוג הציור, ומשפחת דיין, שהיו חברינו מהחוג של חובבי הטבע, הפכו לידידים נאמנים להורי. בכל זאת תמיד התאונן וביקר אבא את הנהרינים ומהלך העיניים בנהריה.

מצבו של אבא החל להתדרדר לאחר ניתוח הפרוסטטה. העסיק אותו מאד עניין המוות הצפוי והירבה לדבר על כך, על שלא נשאר זָכָר מכל מאמציו שעשה בחייו. עוד בירושלים, בשנים האחרונות, סבל מאוד מזה שבנינים רבים שבנה נהרסו או שוננו. פעמים רבות שוחח איתי בנושא זה. ניסיתי לעודד אותו, שיראה את ה'יש', הבנים והנכדים שלו, שאוהבים אותו, שבודאי ימשיך להיות בזכרונם. איני יודעת אם דברי השפיעו עליו. היה לו קשה לקבל את הדין.

אשת חיל מי ימצא

ורחוק מפנינים מכרה,

בטח בה לב בעלה

ושלל לא יחסר.

משלי ל"א, י'.

דודה רוזה

דמות דודתי רוזה, אחות אימי, החלה ללוות אותי שנים רבות לפני שהכרתי. אמא הרבתה לספר עליה ואהבתה והערצתה את אחותה היו גדולות מאד. את שמי ורדה, שהיה רוזה בגרמנית, קראה אימי על שם אחותה. הפרש הגילים בינה היה קטן, כשנה וחצי. הן היו חברות טובות ומאוד קשורות זו לזו. אמא טענה שאני דומה לאחותה.

דודה רוזה הייתה היפוכה של אמא, באופי ובצורה החיצונית. הייתה אישה גדולה ומלאה, בהירת עור עם עיני תכלת ושיער בהיר ומסולסל. כשהכרתי היה שיער כבר לבן לגמרי. פגשתיה לראשונה כאשר הגיעה ארצה לביקור אחר מלחמת העולם השנייה. איני זוכרת מתי זה היה, אך ממכתב של אמא שמצאתי לאחרונה ולא נשלח אליה משום מה, עולה שבקרה בארץ כבר לפני 1950, כי זה תאריך אותו מכתב.

הגעתי ירושלימה כדי להפגש איתה. כשהגעתי הביתה יצאה לקראתי, עמדה על מישורת המדרגות, עליתי במהירות במדרגות ונפלתי על צווארה. מיד נוצר ביננו קשר טוב, כאילו הכרתי משכבר הימים. גם היא כנראה ציפתה מאוד להכירני. גם בינה לבין גוסטב נוצר קשר טוב. חיים קשים היו לדודתי רוזה, לא שפר עליה חלקה. האסון הכבד ביותר שעבר עליה היה אובדן בעלה ובנה הבכור בעת המלחמה. על אף כל הצרות שעברו עליה לא נשברה ברוחה. הייתה חזקה, מלאת מרץ ושימחת חיים, את כאבה בלעה פנימה.

וזה הסיפור ששמעתי מפיה על הקורות אותם בזמן המלחמה, וזאת רק לאחר ששאלתי.

כשהתחילו הגרמנים לקחת את יהודי פריס ולשלוח אותם למחנות, נתפרדה משפחת רוזה לשניים. בעלה קרל ובנה הבכור יהודה, שהיה צעיר בשנה ממאיר אחי, ברחו יחד עם קבוצה של יהודים, ורוזה איבדה כל קשר איתם. רוזה ובנה הצעיר מאיר, הצעיר מאחי בארבע שנים, (שניהם נקראו על שם סבי שלום מאיר), ברחו לדרום צרפת. שם נדדו ממקום למקום ורוזה ניסתה לקבל עבודה. זמן מה עבדה אצל איכר, אך כשזה ניסה להתעסק איתה נאלצה לברוח. לא הרבתה לספר על נושאים אלה, כנראה לא רצתה לדבר על התקופה הקשה ההיא. בסוף המלחמה החלו היא ובנה ללכת הביתה לביתם וקיוו להפגש שם עם האב והבן אך התבדו. הם מצאו את ביתם הקטן והעוזב ואפילו נותרו בו מספר תמונות מעבודותיו של קרל.

לאט לאט התחילו להתאושש ורוזה חזרה לעסוק בעבודה שעסקה בה לפני כן, במכירת בגדים, בעיקר בגדים תחתונים. רוזה גרה בפרבר של פריס שנקרא Fontenay aux Roses ב'סימטת הגפנים'. איני בטוחה שאחר המלחמה המשיכה לגור בבית שגרה בו לפני המלחמה. בפרבר זה היה שוק קבוע בו היה לה דוכן, ושם הייתה מציגה את סחורתה ומוכרת. היה לה טנדר ישן ומטרטור בו הייתה ארוזה הסחורה. מידי יום הייתה נוסעת לשוק, עורכת הסחורה על הדוכן ובערב חוזרת ומעמיסה על הטנדר ונוסעת הביתה. זה היה המצב כאשר ביקרנו אותה בשנת 1954. לפני המלחמה, סיפרה לנו, הייתה נוהגת לנסוע בעגלה עם חמור.

דודתי היגרה לפריס כפי שכבר הזכרתי בגלל בעלה קרל, הצייר, שטען שלא יוכל לצייר בארץ, (שניהם היו חניכי הפולקסהיים). קרל היה נוהג לנסוע מידי יום פריסה למוזיאון הלובר, לשבת שם ולהעתיק מציורי גדולי הציירים. מתמונותיו מוכרות לנו רק שתיים, הפורטרטים של אבי ושל רוזה, התלויות אצלי. בפרנסת המשפחה עסקה רוזה.

לא הצלחתי אף פעם לקבל מושג איזה מין טיפוס היה קרל. לאחרונה כאשר דיברתי עם ריחה, בת חברתם של רוזה ואמא מהפולקסהיים, שמשפחתם אף היא היגרה לפריס, והייתה בת גילו של יהודה, סיפרה לי על זכרון ילדות שלה מהמיפגש עם קרל. היא טענה שהיה אדם מאוד סגור, שקוע בעצמו וראה בעין רעה את הקשר של רוזה לאנשים אחרים. רוזה לעומת זאת הייתה אישה פתוחה ואוהבת אנשים. בזמן אלמנותה קשרה קשרים רבים עם אנשים שונים שהכירה בהזדמנויות שונות.

כשחזרה לביתה והתבססה קצת, התחילה לחפש את עקבות בעלה ובנה. מידי שנה ערכה נסיעות בארצות אירופה השונות, איטליה, לשם היו מועדות פני אותה קבוצה אליה הצטרפו קרל ובנו, ספרד והולנד, אך לא מצאה כל זכר ליקיריה. באותן שנים פעל בארץ המדור לחיפוש קרובים, שהיה משדר מידי יום בשעות הצהריים. אמא הייתה מקשיבה יום יום בקשב רב. אסור היה לפנות אליה בשעה שהקשיבה למדור זה. רצתה לעזור לאחותה למצוא את עקבות אהוביה, אך לשוא! כאשר אין ודאות שהאדם הקרוב לך אכן נפטר, אינך מוכן להאמין בזה וממשיך לקוות.

אחר המלחמה כאשר החל המשא ומתן בדבר השילומים, התנגדה רוזה לטפל בקבלת שילומים, על אף שאמא ומכרים שונים ניסו להשפיע עליה לעשות זאת, כדי שיקלו קצת על חייה הקשים. לאמא הייתה בנידון דעה נחרצת. גם אני, שלא הייתי אמנם אינטרסנט ישיר לענין השילומים, פקפקתי אם זו הדרך הנכונה. ראיתי בקבלת השילומים מעין כפרה לגרמנים. אמא באחת משיחותנו בנושא, אמרה בצורה די חריפה: ורדה, מה את מדברת, הם גזלו רכוש של אנשים, גרשו אותם מבתיהם, הם חייבים להחזיר הגזלה! אין לזה קשר לכפרה זה ענין אחר!

בסופו של דבר כאשר מצבה הבריאותי של רוזה הורע, וזה גרם גם להרעה במצבה הכלכלי, החליטה לפנות לקבלת הפיצויים. בהזדמנות זו קיבלה גם אישור מהגרמנים על מותם של בעלה ובנה באחד המחנות. זה היה ללא ספק חיובי מבחינה זו שפטר אותה מאי הוודאות שחייתה בה עד אז. היו למידע זה גם השלכות כלכליות, כי באותה תקופה היה בצרפת חוק, שאינו מאפשר לאישה לפתוח חשבון בבנק ללא אישור בעלה. כיוון שהייתה עגונה, לא אפשרו לה במשך כל אותן שנים לפתוח חשבון בבנק.

בקבלת השילומים טפלה עבורה אותה ריחה שכבר הזכרתי, שנסעה לגרמניה לרגל סידור השילומים עבור עצמה ומשפחתה. זאת סיפרה לי לאחרונה ריחה, כאשר שאלתי, מה עשו היא ומשפחתה בזמן המלחמה. כן סיפרה שרוזה הייתה הראשונה מהם שקיבלה את השילומים, זה היה בשנת 1958 שנת עזיבתנו את חניתה.

כל הפרשה הזו מעלה בי הרהורים על השואה והרושם שהשאירה או משאירה על אלה שלא נפגעו באופן ישיר. על המאמצים שעושים בארץ להזכירה ולמנוע שכחתה. נראה לי שקשה לעורר ענין והזדהות אצל כאלה שלא עברו הם או מישוהו מבני משפחתם את הטראומה הזו. קשה לאדם להרגיש ולהבין דברים שלא עבר הוא עצמו או אדם מאד קרוב לו. תמונות הזוועה שמראים ביום השואה אמנם מזעזעות אך בסופו של דבר, רבים פשוט מתעלמים מהן, פשוט לא פותחים את הטלוויזיה ולא מבקרים בסרטים העוסקים בנושא. בי, אני חושבת, התחילו להתעורר הענין והתחושה לעומק האסון, דוקא אחר המפגש עם דודתי. דרך סיבלה חשתי גם אני את זוועת האסון.

בשיחה ההיא עם ריחה סיפרה לי גם שהיא ומשפחתה נמלטו לפריניאס בזמן המלחמה. שוב נדלק אצלי אור, מאחר שאנו בטיולנו לספרד ביקרנו באזורים ההם ושמעתי אחר כך פעם ראשונה שיהודים רבים נמלטו לפריניאס ודרכם לספרד. באחד ממעברי ההרים האלה עמדנו גם לטייל. כשחזרנו מהטיול ואבא סיפר לדב אישן היכן ביקרנו, אמר לו דב שבזמן המלחמה נמלטה משפחתו

לאותו אזור. סיפורים אלה מקבלים מימדים אחרים כאשר אתה רואה את המקום בו התרחשו הדברים.

אותו דבר קרה לי גם עם סיפורו של פֶּכֶנֶץ נֶרְפֶּל - 'שירת ברנדט'. פ. ורפל שהיה יהודי מומר, אך בכל זאת נרדף ע"י הנאצים, גם כן נמלט לפריניאיים. בהקדמה לסיפורו הוא מזכיר זאת. בדרכו התעכב בעיר לורד, עיר בקרבת הגבול עם ספרד, בה קרה המקרה עם החיזיון של הנערה ברנדט. הוא התרשם מהסיפור, מהאווירה של העיר וזה גרם לכתובתו את הספר. גם אנו באותו טיול ביקרנו בלורד, עיר שהתפתחה מאד סביב מעשה הנערה ברנדט, שראתה בחזיון דמות של קדושה שהופיעה לעיניה והייתה מסוגלת להביא מרפא לחשוכי מרפא. עד היום זורמים לעיר זו, חולים ובעלי מום המבקשים מרפא במקום. הם מדליקים נרות ליד המערה בה התרחש הנס לזכר הקדושה, שותים ממימי המעיין הנובע שם ומצפים לטוב.

המקום עשה עלי רושם חזק ביותר. כשחזרתי וקראתי את הספר שירת ברנדט, ראיתי את כל המעשה באור אחר. חשתי בצורה מאד חיה את דבר המקלט שמצא שם המחבר של הספר, את המקלט והרפואה שמחפשים באותו מקום מוכי גורל עד היום. והנה בימים אלה עולה שוב כל זה לפני בשמעי את סיפורה של ריחה. וחזרה לסיפורה של רוזה.

באבדן יקיריה עוד לא מלאה כוס התלאות של רוזה. דבר שפגע בה היה, שבנה מאיר, האחרון שנותר לה, נשא אישה נוצריה, ולוא דוקא מאהבה.

אחר המלחמה היה חבר תנועת נוער חלוצית, ושם גם הייתה לו חברה, שהוא היה המדריך שלה, ז'קלין, בעברית יעל. רוזה מאד אהבה נערה זו וקוותה שהם יתחתנו ויעלו כולם ארצה. (באמת עלתה יעל זו אחר כך ארצה עם בעלה לקיבוץ שדות ים, שם גם נולדה בתה הראשונה מאיה). באותו זמן נפגש מאיר עם האישה הצרפתייה וקיים איתה יחסים. כנראה שנכנסה להריון ולחצה עליו שיתחתן איתה. היו להם שני ילדים וחייהם לא היו טובים. רוזה מאד התאוננה על אישה זו ולא מצאה איתה שפה משותפת. כנראה גם לא יכלה להשלים עם הדבר שבנה התחתן עם נוצריה ועוד אחר תקופת השואה. זה נוסח הסיפור ששמעתי מדודתי. והנה בפגישה עם ריחה פנים אל פנים, סיפרה לי נוסח שני לפרשה, ששמעה מפי מאיר וז'קלין עצמם, כאשר ביקרה אותם לפני כמה שנים. הם סיפרו שז'קלין, שהייתה ניצולת שואה, יתומה מאב ואם, הכירה את מאיר בתנועה בה היה מדריך. הוא היה אז עוד מאד צעיר כבן שמונה עשרה והיסס להתקשר איתה בקשר נישואים. היא שהייתה מאד זקוקה לביטחון ולבית, נעתרה למחזור אחר איתו גם התחתנה והם עלו ארצה. הם נאלצו לעזוב את הארץ מסיבות משפחתיות כאשר נפטר אבי בעלה. במשך כל השנים נמשך הקשר בין מאיר וז'קלין בצורה זו או אחרת וכשנאלמנה עזב מאיר את אישתו והם חיו יחד, עד למותו של מאיר מהתקף לב לפני כשנה. גוסטב ביקר אצלם פעם כאשר עבר בפריס. כשאנו ביקרנו את רוזה בפריס ב-1954, נפגשנו עם מאיר ואישתו הנוצרית, אך את ילדיהם לא פגשנו.

כמה מילים על אותו ביקור. הפרבר בו גרה רוזה היה פרבר כפרי, בתים קטנים בתוך גנים. היא גרה בבית קטן, שני חדרים קטנים, מטבח די גדול שבו היו מים אך בלי שרותים. בית השימוש היה בצריף קטן, מושב עץ פרימיטיבי שמתחתיו דלי שהיה צריך להוריקו מדי פעם בחצר. להתרחץ התרחצו במטבח בתוך גיגית גדולה לאחר שחיממו מים בסיר גדול. אך כדבר המשורר: "ביתי קטן ודל, בלי מכלולים ופאר, אך הוא חם מלא אור-פתוח לגר". מסביב לבית הייתה גינה, בה גידלה רוזה ירקות. היו לה ידי גנן, מה שנגעה בו צמח!

על אף התנאים הפרימיטיביים הרגשנו שם כמו בני מלך. רוזה קיבלה אותנו בחמימות, נתנה לנו את מיטתה הגדולה עם הפרינה-שמיכת הפוך הגדולה. אך אנו כמובן ישנו בניפרד - אבא לידי על הריצפה. הכינה עבורנו אוכל פשוט ומשובח, הכניסה אותנו בסודות המטבח הצרפתי - הגבינות והלחם הלבן הארוך שהיו קונים לפי מטר. וכמובן הראתה לנו את אוצרות פריס בהדרכתה המקצועית (רוזה מאד התענינה באומנות). פעם לקחה אותנו לדוכן שלה בשוק, הפגינה את נהיגתה בטנדר, כדי שנקבל מושג מחייה.

במשך השנים ביקרה רוזה כמה פעמים בארץ ומידי פעם התארחו אצלנו. תמיד שמחנו לקבלה ונדמה לי שגם הילדים אהבוה. נפתלי בנסיעתו לאנגליה ביקר אצלה. כשביקרה בארץ הייתה אצלנו כשגרנו בצריף ואחר כך בביתנו הנוכחי. כיוון שבית הורי היה קטן, גרה אצלנו והלכה בדרך כלל לאכול אצל הורי.

עולות לעיני כמה תמונות מביקוריה אצלנו. איך הייתה יושבת בבוקר וקולעת שתי צמות קטנות משני צידי רקותיה בעשותה תסרוקתה, המכשיר המשונה שהיה לה לשטיפת החוטם, מדידות השתן שהייתה עורכת כאשר הייתה כבר חולה במחלת הסוכר והעיקר אהבתה לטבע. הייתה יוצאת לגינה ובודקת את הפירות על העצים. אהבה לחפש לעצמה גויאבה ולקטוף במו ידיה. הייתה נוהגת לעמוד ליד החלון בחדר הגדול ולצפות לרחוב ולדווח לי על מה שהיא רואה בהערות הומוריסטיות. זכורה לי שיחה אחת שהייתה לי איתה בשבתנו שתינו על הדשא. אמרה לי: ורדה, יש לי תכונה רעה, אני יכולה לשכוח דברים שעשו לי. נדמה לי שגם לי אותה תכונה רעה.

בזמן ביקוריה בארץ, חידשה את קשריה עם כל מכריה מתקופת הפולקסהיים ועם קרובי המשפחה בארץ. הייתה עורכת סיבוב ביקורים אצל כולם וכולם אהבוה.

רוזה הייתה נוהגת לכתוב יומנים בנסיעותיה הרבות. לאחר מותה נשאר ארגז מלא עם יומנים אלה. מאיר בנה שאל אם אנו מעונינים לקבלם, כיוון שידע שגם אני נוהגת כן, אך החלטנו לא לקבלם. בודאי נשמדו וזה כנראה יהיה גם גורלם של יומני ומכתבי ששמרתי במשך שנים, מה לעשות זה מנהגו של עולם!

בשנים האחרונות לחייה עברה רוזה מביתה הקטן לדירה קטנה מודרנית עם שרותים וכו' בבנין דירות חדש שנבנה באותו פרבר, כנראה לפנסיונרים. גוסטב ביקר אותה בדירה זו. בשנים אלה אף חלתה במחלת הסוכר ומצב בריאותה הלך ורע.

בביקורה האחרון אצלנו התחילה לדבר על רצונה להשתקע בארץ, אולי לקנות בית קטן ברסקו ולגור בקרבת המשפחה. מצבה הלך ורע. היא נכנסה לבית חולים לבדיקות יסודיות ויצאה ממנו מאד חלשה. כבר לא חזרה לדירתה אלא לבית של חברה טובה שהתידדה איתה לפני כמה שנים, כי לא יכלה לטפל בעצמה. מצאתי מכתב של חברה זו אל אימי, כתוב אנגלית, בו היא מדווחת לה על ימיה האחרונים של רוזה.

רוזה נפטרה בראשית נובמבר 1968, בביה"ח, לאתר שלקתה בשיתוק ואותה חברה כבר לא יכלה לטפל בה. החזירו אותה לבי"ח ושם נפטרה כעבור כמה ימים. ממכתב זה מתברר שמאיר היה בא מידי יום להאכיל את רוזה ומאד דאג לה. למעשה רצה לקחתה לביתו אך היא לא הסכימה, כנראה בגלל כלתה. בתקופה זו איבדה כמעט לגמרי את ראייתה. הדבר ניכר מהמכתב האחרון ששלחה לאימי, כשבועיים לפני מותה. במכתב זה עוד ביקשה מאמא ומאיתנו להתעניין באפשרות להתקבל בבית אבות בארץ. לא הרגישה כי יומה קרבו היה זה מוות מאד עצוב. אמי לא הייתה במצב שיכלה לעזור לה, בודאי שהדבר הכאיב לה. אמנם כדרכה של אימי מעולם לא דיברה על כך.

עוד כמה מילים על אופייה של רוזה.

דודתי הייתה אדם שלוקח על עצמו אחריות ומטפל בדברים, כפי שרבקל'ה פעם אמרה לי: יש אנשים שנוצרו שישרתו אותם, ויש כאלה שנוצרו כדי לשרת אחרים, ואת אמא מאלה האחרונים. וכזו הייתה גם רוזה. כאשר נולדתי והורי שניהם היו חולים, הייתה זו דודתי שטפלה בי כמו אם. סיפור אחר המעיד על אופייה, הוא הסיפור כיצד טיפלה בעזבונו של גיסה לואי אחי בעלה. גיס זה שהיה רווק, עלה אחר המלחמה ארצה. היה איש קצת משונה ובמקצועו צייר אופנה. זמן מה עבד בירושלים, כמורה בבי"ס זליגסברג, כמורה לציור אופנה. כעבור כמה שנים התדרדר והגיע לזכרון יעקוב. שם עסק בציור ואחר כמה שנים נפטר בעוני וחוסר כל. במשך ביקוריה של רוזה נפגשה איתו כמה פעמים. אחרי מותו נסעה לזכרון איתרה את כתובתו, אספה את כל הציורים שהשאיר אחריו (ציורים שלדעתי לא היה להם כל ערך אומנותי) וניסתה לשכן אותם באחד המוזיאונים בארץ, אך

ללא הצלחה. ביקשה גם מאיתנו לטפל בדבר. לא יצא מזה דבר ובסופו של דבר שרפנו את הציורים שהיו אצלנו שנים במחסן.

נטי – חמותי

בבואי לכתוב על נטי חמותי, קשה הדבר יותר מאשר הכתיבה כל הדמויות עליהן כתבתי עד כה. לא רק משום שידועים לי עליה הרבה פחות פרטים מאשר על הקודמים, אלא בראש וראשונה מפני יחסי הרגשי אליה. ואודה, לא אהבתי. אך במשך שנות הכרותנו הרבות, הלך יחסי והשתנה ליחס של הערכה לטוב והיפה שבאישיותה.

פתחתי בפתגם העממי בגרמנית שפרושו בעברית: 'בגדים עושים אנשים'. נראה לי שפתגם זה מבטא את אחת מתכונותיה העיקריות (אולי לא החשובה ביותר) של נטי. נטי ייחסה חשיבות רבה לבגדים ולמעשה ההתלבשות בכלל, זה מצד אחד ומצד שני התיחסות האנשים אליה, הושפעה מאד מהופעתה החיצונית. הנשים במשפחתנו התפעלו מאד מהדרך בה התלבשה וטיפחה את הופעתה החיצונית. נפתלי ורבקה נהגו לקרוא לה 'Lady'. איני יודעת מה היה המושג שלהם על הביטוי 'Lady', אך לפי תפישתי מושג זה ולפי הכרתי את נטי, הייתה רחוקה מאד מלהיות לידי אמיתית.

הדבר המבטא אולי בצורה הקולעת ביותר ובלי מילים, את היחס ביננו, הייתה הצורה בה נהגה להושיט לי את לחייה לנשיקה, בבואה ובהפרדה מאיתנו, והסלידה שבה הייתי ממלאה חובה זו. במשך כל השנים שהכרתי, איני זוכרת פעם אחת, בה היא נשקה לי.

וכאן אסטה מעט לענין נשיות.

איני מתכוונת לנשיקה המינית הטהורה, אלא לאותן נשיות הנהוגות בין אנשים, בני משפחה או חברים, המספרות כל כך הרבה על היחס שביניהם. נשיות שייכות לאותה שפה, שפת הגוף, שמביעה לפעמים הרבה יותר מאשר מבטאות מילים, צריך רק להסתכל היטב.

יש נשיות נימוסים שמנשקים באויר ורק מקרבים פנים אל פנים, הנהוגות בין דיפלומטים או אנשים חשובים, בעיקר בארצות המזרח. אך כאשר בני משפחה מתנשקים בדרך זו נראה לי הדבר מגוחך ומוטב אז שלא להתנשק בכלל. יש נשיות שבין הורים לילדים, לעיתים יש בהן גם שמץ של מיניות. זכור לי שכילדה לא אהבתי שאבי היה מנשקני ובכלל לא אהבתי להתנשק.

בהתנשקות בין בני משפחה שנוספו ע"י נישואים יש הרבה מהסימליות של היחסים בין המקבל והנותן. לי היה קשה מאד לנשק ליוסי בעלה של רבקה ולוא דוקא מפני שלא רציתי לקבלו למשפחה, אלא שהייתה לי דחייה פיסית מכך. לכן על מנת שלא לפגוע בו הפסקתי גם לנשק לרבקה במפגשים המשפחתיים השונים עד לאחר שנפרדו. לעומת זאת אימי לאחר נשואי מיד נשקה לגוסטב בשמחה ואבי היה נוהג לומר, אולי בשמץ של קנאה, "כן, אינך מחמיצה הזדמנות לנשק לחתנך".

לכלותי דוקא בא לי לנשק, אך כשהרגשתי שנירה מנשקת האויר וחשבתי שלא נוח לה הפסקתי מלהתנשק איתה. חשוב גם טיב הנשיקה. יש נשיות רטובות שבדרך כלל לא נעימות לי ויש נשיות שתולות, כפי שהיינו קוראים לנשיותיו של אבי, שהיה שותל נשיקה. אמי ביקרה את הנשיקה הסינית כפי שקראה לה - חיכוך חוטם בחוטם.

נשיות אחרות הן אלה שאתה מתנשק עם חברים קרובים החביבים עליך, לרוב לאחר שלא נפגשת איתם זמן רב. זה צורך שאינו עובר שיקולים. פשוט יש לך צורך לבטא את שמחתך בעת הפגישה והיה אם גם השני מרגיש כך, הרי הוא משיב לך נשיקה, לרוב מעיפים קודם לכן מבט חטוף, איזה הסכם בלתי מבוטא במילים ומתנשקים. צריך לדעת לקבל נשיות וצריך לדעת שנשיות נותנים מרצון ולא גובים אותן.

נטי, בהגשת לחייה לנשיקה, ביטאה בעצם את מעמדה, או יותר נכון את המעמד שלפי דעתה הייתה זכאית לו. לעומת זאת בזה שלא נשקה לי נתנה לי להרגיש, אולי לא בכוונה, שאיני מקובלת עליה - כיוון שנשקה תמיד לגוסטב, בטרם שהיגשה לו את לחייה לנשיקה, חיזקה בי הרגשה זו. את נטי הכרתי עוד לפני נשואי בהיותי חברתו של גוסטב. לא הייתה לי דעה שלילית עליה. כשביקרתי בביתה התנהגה אלי בחביבות. בזמן הלימודים, כשהייתה מזדמנת בסביבה, הייתה קונה לֶפֶן עבור שנינו ומביאה לנו בהפסקה. אני הייתי מביאה לה מפרחי גננו מן הצפורנים שאהבה במיוחד. לעיתים הזמינה אותי לארוחת הצהריים ואף הרשתה לי לעזור בשטיפת הכלים. פעם אף פנתה אלי שאשפיע על גוסטב להפסיק ללבוש את הסוודר הישן והמרופט שלו כי קנתה לו כבר סוודר חדש בדיוק באותה דוגמא. עד היום קשה לו להפרד מבגדיו הישנים. כמו כן ביקשה שאשפיע עליו לשפשף במברשת את מרפקיו השחורים. אותי זה מאד הצחיק, מה פתאום היא מנסה להשתמש בשרותי! איני יודעת אם נטי שיערה באותה תקופה שנערה רזה וממושקפת זו, עתידה להיות כלתה.

בכל אופן כאשר קרה הדבר נתגלתה לי נטי באור אחר. לא משום שחשבתי שהיחסים בין כלה לחמותה צריכים להיות מתוחים וקשים, אלא משום עובדות שהיו. אין לי ספק היום, לאחר שאני מכירה את הבעיות משני צידי המתרגם - גם להיות כלה וגם להיות חמות, שאף התנהגותי תרמה לכך. היינו כל כך שונות זו מזו בגישתנו לחיים, עד שלא יכולנו להבין אחת את השניה. רק בשנים מאוחרות יותר, התברר, אני חושבת לשתינו, שיש גם הרבה דברים בהן אנו דומות, ובהן יכולה להיות הבנה.

השוני ביננו היה הֶחָל מן הגישה לענין הבגדים וההתלבשות, עשיית הרושם החיצוני וכלה ביחס לערכים יסודיים. נטי הייתה אדם של המוסכמות. הייתה מיחסת חשיבות ראשונה במעלה למקובל והנהוג בחברה בה חיה. מי שלא נהג כך היה פסול בעיניה. אני לעומתה, זלזלתי במוסכמות, לא רק מפני גילי הצעיר, אלא שהיה זה קו אופי אצלי. נטי הייתה מיחסת ערך רב לרכוש ולכבוד הבא בעקבות מעמד ותואר, דבר שהיה זר לי ולמשפחתי. איני רואה טעם להעלות כאן כל אותם אירועים ואמירות קטנות שכל כך פגעו בי ולא שכחתים עד היום. היום כשאני יותר מפוקחת, התייחסותי למה שהיה הרבה יותר סלחנית, אולי גם מבינה את הדברים בצורה אחרת.

כמשל אביא ענין אחד שבשעתו מאד הרגיז אותי, והוא חבילות הממתקים שנטי הייתה נוהגת לשלוח לנו עוד לחנייתה, בהזדמנויות חגיגיות שונות. בין הממתקים הכניסה תמיד פריט מיוחד עבור גוסטב ו הייתה מציינת: זה רק בשביל גוסטב. דבר זה היה מרגיזי ומחזק בי את ההרגשה של חוסר היחס שלה אלי ואל ילדי. כיום במחשבה שניה אני חושבת, שאולי רק התכוונה במעשה זה, להראות לגוסטב את אהבתה אליו, מבלי שהייתה מודעת שהדבר עשוי לפגוע.

נטי לדעתי הייתה אדם שיכולת האהבה שלו הייתה מאד מצומצמת. מלבד את עצמה בעיקר ואת גוסטב מתוך ילדיה, אני בספק אם אהבה מישהו! וזאת על אף שהייתה אדם חברתי ומטפחת קשרים עם אנשים. היחס שלה לשתי בנותיה, היה כל כך שונה מהיחס לגוסטב עד שהתקבל רושם כאילו בנותיה הן יריבותיה הנשיות. עם בתה הבכורה לאה, התפתחו יחסים חיוביים רק לאחר שלאה ובעלה מקס עזבו את הארץ. נטי לא הייתה הטיפוס האמהי. גם הנכדים לא עוררו בה רגשות של אהבה אמיתית אם כי הקפידה מאד לשלוח להם מתנות לימי ההולדת ולשמור על יחסים אתם.

בסך הכל הייתה לי תמיד הרגשה, שילדינו נראים לה די מיותרים - מעמסה מיותרת על המפרנס המסכן גוסטב. במיוחד הייתה לי הרגשה זו כאשר שוליק נולד. הדבר התבטא בזה שאת יום הולדתו לא זכרה, כאילו אמרה, הוא בעצם לא היה צריך להוולד. אלה כמובן רגשות בלתי מבוססות ולא נתנות להוכחה, אך כך התקיימו בלבבי. עכשו לאחר שפרקתי את אשר העיק עלי ביחסי עם חמותי, אוכל בלב קל יותר לכתוב על מדותיה הטובות והיו לה כאלה.

בראש וראשונה הייתה נטי אישה אוהבת חיים ועליזה על אף שחייה לא תמיד היו קלים. התאלמנה בגיל צעיר למדי, הייתה בת 47, זמן קצר לאחר שעלתה ארצה. פתאום הייתה צריכה

לעמוד במלחמת החיים, להתחיל לפרנס את עצמה ובנה, (הבנות היו כבר נשואות), כיוון שבעלה לא השאיר לה רכוש גדול. הייתה לה אמנם בארץ משפחה, גם מצד בעלה וגם מצד עצמה, יתכן גם שתמכו בה קצת, אך עיקר המעמסה נפלה עליה.

היא התחילה לעבוד כסוכנת של חברת ביטוח, חברת 'שילוח'. למעשה עוד בחו"ל לפני העליה ארצה, התכוננה לכך שתצטרך לעזור בפרנסת המשפחה. אביו של גוסטב היה עו"ד במקצועו, ועורכי הדין שעלו ארצה יכלו לעבוד במקצועם רק לאחר שעברו בחינות בחוק האנגלי, כך שהיה ברור שבהתחלה בודאי לא יעבוד במקצועו. כעבור זמן קצר לאחר עלייתם ארצה חלה אביו של גוסטב במחלה ממארת ונפטר כעבור כחצי שנה. נטי החלה בעבודתה עוד בטרם התאלמנה.

בשנת 1941 נפטרה שולמית אחותו האהובה של גוסטב, בגיל 25, והשאירה אחריה בן בגיל שנתיים. על כל הפרשה הזו לא דברה איתי מעולם. אף פעם גם לא שמעתי אותה מזכירה את בתה שולה מטוב ועד רע, אך עם בעלה של שולה שהיה אירי ועזב כעבור מספר שנים את הארץ שמרה כל השנים על קשר. לעומת זאת על הבת הבכורה לאה, הייתה תמיד מספרת לי, לאחר שחזרה מפגישותיה אתה בחו"ל.

הערכתי מאוד אצל נטי את יחסה לעבודה ומלוי החובה. לא היה דבר שהיה מתחת לכבודה, על אף שבעבר לא נהגה לעשות את הדברים שעשתה בארץ.

בענייני אוכל לא הייתה מפונקת, כשהייתה מגיעה לחנייתה לביקור, הייתה אוכלת הכל עם הערה ליצינית על הקפה החנייתי שקראה לו- "הנוזל" וגם זאת על אף שהייתה רגילה למזונות אחרים בביתה.

תכונה נוספת הייתה נדיבותה. אם נתנה מתנה, נתנה ברוחב לב. לא הייתה נוהגת להתערב בחיינו וזו גם כן הייתה התנהגות נבונה שהקלה מאוד. נכון הוא שלא חיינו בקרבה כזו, כמו שאנו חיים עם משפחות נפתלי ושולם. כאן מתאים הפתגם: 'רחוק מהעין רחוק מהלב'.

תכונה אחרת, מאד חיובית, הייתה דבקותה במטרה. הדבר ניכר בדברים שונים אך בעיקר זכורה לי פרשת לחימתה על קבלת השילומים. ובאמת לאחר שהתחילה לקבל שילומים יכלה להרשות לעצמה לנסוע מידי שנה לחו"ל להפגש עם לאה ומשפחתה ועלינו השפיעה מתנות ברוחב לב. לא פעם שאלתי עצמי למה נטי אינה חוזרת לחיות בגרמניה בקרבת לאה, שעליה ועל היחסים המצוינים עם מקס בעלה, על החיים שם, הייתה מספרת בהתלהבות. היה לה כנראה יחס חיובי לחיים בארץ. כאן גם היו קבורים הגברים הקרובים לה ביותר, בעלה ודוד זיגפריד, כאן חי הבן האהוב ואולי היו גם רגשות של ציונות. כמו שדאגה לכל דבר, דאגה גם לחלקת קבר עוד בחייה, בצד דוד זיגפריד ודודה לוֹטָה, כך שגם לאחר מותה תהיה בחברה טובה והכל יהיה מסודר ונדאי.

כשנטי הייתה מבקרת אותנו, השתדלתי מאד לקבלה בכבוד ותשומת לב, אך היו אלה תמיד ימים של מתיחות עבורי. איני יודעת איך היא הרגישה אצלנו, אך תמיד רצתה לעזור ואפשר לומר שכמעט כפתה עלי עזרתה, מה שלא היה לפי רוחי. בדרך כלל הסתדרנו טוב ולא פרצו ביננו מריבות. דבר אופייני בביקורים אלה היה הכנת ה'קטינקא' לשמחת גוסטב והילדים. ה'קטינקא' היה קרם שוקולד, את מתכונו הביאה נטי עוד מחו"ל. קרם עשיר וכבד, שאני לא כל כך אהבתי. נטי הייתה מגיעה מצוידת בטבלת שוקולד גדולה של 200 גרם ודבר ראשון שהייתה עושה מכינה את הקטינקא. היה זה ממש טקס. צריכה הייתי לזכור את הכלי המיוחד המתאים לדבר, ומייד לגשת לענין אם התאים לי הזמן או לא. דבר אחר שהייתה נוהגת להביא איתה בבואה לביקור, היה תות שדה בכמות מכובדת, אם הייתה העונה. אני בימים ההם לא הייתי מרשה לעצמי לקנות תות בכמויות כאלה. לפעמים סיפרה לי גם דברים שונים מחייה בצעירותה, איך הכירה את אביו של גוסטב, איך היה עוזר לה להתהפך מצד אל צד כאשר הייתה בהריון, איזה תינוק יפה היה גוסטב וכמה בעיות עשה באכילה.

פעם סיפרה לי, במידה מסוימת של מרירות, כי אחרי מות בעלה, מאד רצתה להנשא בשנית אך הדבר לא הסתייע. היא חשבה שקרוביה לא עזרו לה בזה אך לא פרטה יותר. בשנת 1949 או 1950 הגיע ארצה דודו של גוסטב, אחי אביו ועבר לגור יחד עם נטי בדירתה. שם חי עד יום מותו ב 1953 בהיותו בן 72. איני יודעת אם חיו כאיש ואישה אך היו יוצאים יחד, נוסעים לחו"ל ונטי הייתה דואגת לכל מחסורו של דוד זיגפריד. לפני מותו חלה בסרטן המעיין ועבר תקופה די קשה, אך נפטר בבית במסתו. נטי טיפלה בו במסירות והנאמנות, שבה הייתה ידועה כאשר טיפלה בחולים.

שמעתי על כך מגוסטב, איך טיפלה בו כאשר חלה בקדחת ומדודה לוטה כאשר נסעתי יחד איתה לבקר את נטי ששכבה אז בבי"ח הדסה בעין כרם לאחר ניתוח קטרקט. דודה לוטה שהייתה מאד שונה מנטי ואפילו די ביקורתית כלפיה, הזכירה לי באותה הזדמנות כמה יפה טיפלה נטי בבעלה, שבימי חוליו נמצא בבית דודה זו. גם אני זכיתי לטיפולא כאשר קבלתי את התקפת הדיסקוס הקשה שלי בדיוק לפני פסח, ונטי הייתה אצלנו וטיפלה בי במסירות.

אני חושבת שבתקופה זו שחיה יחד עם דוד זיגפריד הייתה מאד מרוצה. גוסטב טוען שהיא קצת לחצה יותר מידי על הדוד. מותו של זיגפריד בבית עשה על נטי רושם חזק, היא סיפרה לי על כך. אני זוכרת שכאשר התקרבה היא לגיל שבו נפטר, תקף אותה מעין חשש, כאילו עכשו מגיע זמנה, אך כאשר חלפה השנה הקריטית המשיכה עוד בחיים ארוכים ועליונים, עד לשנתיים האחרונות לחייה. את יום הולדתה ה-90 חגגנו עוד בעליונות בירושלים בהשתתפות רוב המשפחה.

לנטי היה חשוב מאד מעמדה בחברה המשפחתית. דבר זה ניסתה להשיג בדרכים שונות ולוא דוקא בדרך האהבה. אחת הדרכים הייתה הדרך בה עזרה כאשר באה לביקור. הייתה ממש דוחקת בי, כמעט חוטפת לי את העבודות מהידים ותמיד מוסיפה את המשפט: אבל ורדה, הרי את זה גם אני יכולה לעשות!

ברבות השנים והודות לשילומים שקיבלה, ומתוך כך שבדרך כלל חיה חיים צנועים, הצליחה לחסוך סכום יפה של כסף. ייחסה גם ערך רב לנכסים, כלי הכסף שלה והתכשיטים. בצוואתה חילקה את כל נכסיה בצורה מאד מחושבת והקדישה לטיפול בצוואה הרבה זמן. כאשר כעסה על מישהו, הייתה עורכת שינויים בצוואה. אני לא הייתי די מיהימנה עליה, איתי לא דיברה על הדברים האלה, זה היה ענין בלעדי לגוסטב וליועצים מחוץ למשפחה. אני ראיתי בכל ההתעסקות שלה בצוואה מעין צורך ואמצעי להשאר בזכרון היורשים לטובה. אולי נתן לה הדבר גם הרגשת כוח. היה בזה גם היסוד של אהבת הסדר, שדברים יעשו כנהוג וכדרוש.

נטי החזיקה בכל כוחה בחיים והמשיכה לעבוד עד גיל מאוחר, אני חושבת עד לשמונים. גם זאת הייתה מעין שמירה על המעמד, היא לא הבינה את דרכה של בתה לאה, אשר יצאה לפנסיה ולא רצתה להמשיך לעבוד אלא החלה במסעותיה ברחבי העולם.

כאשר הפסיקה נטי לעבוד, להתרוץ מאדם לאדם כדי לִבְטָחוֹ, כי בכל זאת היה הדבר כבר קשה מידי, חיפשה לה עיסוקים אחרים. בבית האבות שגרה בו לאחרונה, הייתה מקריאה לזקנים ממנה או הנמצאים במצב יותר גרוע במחלקת הסייעודיים. בזה היא עוד מלאה תפקיד, הרגישה שהיא מועילה ועושה חסד. בשעות הפנאי הייתה מרבה לשחק בברידג' ואף השתתפה בתחרויות ברידג'.

הזכרתי את אהבת החיים שלה. בשנים שמעל לשבעים נתנה דרור ליצירה והחלה לנהל רומן עם "חבר מהכתה", כפי שנהגה לספר לי, שהיה אדם נשוי וחי בלונדון. הייתה נוסעת כמעט מידי שנה גם ללונדון ונפגשת איתו ללא ידיעת אישתו. תמיד סיפרה לי על כך כמעט בגאווה, כשהיא מונה את המתנות שקיבלה ממנו. כעבור שנים אחדות הפסיקה את היחסים, טענה שהוא כבר סניילי ואינו מענין אותה. לי הייתה תמיד הרגשה שאילו גוסטב היה מקיים יחסים מחוץ לנשואים, הייתה חושבת זאת למאד חיובי. למרות כל מעלותיה, נשארה נטי עבורי אדם זר, אדם נוקשה. בכל זאת נתגלתה לפעמים גם נטי אחרת. במשפט שנפלט ככה סתם, בפתקים שמצאנו בארנקה לאחר

מותה - שירים שגזרה מעיתון ונשאה עימה, נתגלתה נטי אחרת, יותר רגישה מאשר חשבתי כל הימים.

כאשר דיברתי פעם עם יהודית בת דודתו של גוסטב מצד אימו, שהכירה עוד את אמה של נטי, אמרה לי שנטי היא כפי שהיא, בגלל החינוך הנוקשה שקיבלה בבית. הנה כמה מהדברים בהם נתגלתה לי באור אחר.

היה זה בתקופה לפני שהחליטה לעבור לבית אבות. בתחילה הייתה כוונתה לבוא ולגור יחד איתנו בנהריה. זה היה כבר לאחר שהורי גרו בנהריה. רעיון זה בא לה אולי מפני שאחת מחברותיה הטובות קלרליה שהייתה אף קרובת משפחה, גרה יחד עם בתה וניהלה שם את משק הבית כי בתה הייתה אחות ועבדה. אני חשבתי שהדבר לא בא בחשבון. הצענו לה לקנות בית ברסקו בקרבתנו, לזאת לא הסכימה ומאד נעלבה שלא קבלנו הצעתה (בודאי זקפה זאת לרעתי). במשך כחצי שנה הפסיקה כל קשר איתנו, לא כתבה כמנהגה לשמור על קשר מכתבים מסודר. והנה כאשר באה לביקור כעבור זמן אמרה לי כאילו בהערת סוגריים, כאילו השלימה מחשבה שעברה בראשה - 'אני בעצם לא גרתי אף פעם יחד עם חמותי'. בזה כאילו נתנה לי להבין שהשלימה עם החלטתנו ואפילו הבינה את יחסי לענין.

ודבר אחר. שתינו היינו מכינות כריכים במטבח לכבוד איזה אירוע משפחתי. אני בטעות קראתי לה 'אמא', מיד תקנתי עצמי ואמרתי 'נטי' ואז אמרה בלהיטות: כן כן, קראי לי אמא. פתאום הרגשתי כמה היא בעצם רעבה לאהבה, בעצם הבנתי שגם אני איני אגוז קל (איני מסוגלת לקרוא 'אמא' לאף אדם אחר).

פעם אחרת בשבתנו על הדשא, הראתה לי פתאום שירים שהעתיקה לה כי מצאו חן בעיניה, ושוב נתגלתה לי מזווית בלתי צפויה.

כשנתחו אותה והורידו לה שד, הייתה כבר בת 91. בקרונה בביה"ח. היא שמה את ידה על החזה ואמרה לי בספק חיוך ספק צער: כאן אין כבר כלום, בואי אראה לך! התעקשה להראות לי את הניתוח. היה זה כל כך משונה, כמה עוד חשובה הייתה לה נשיותה בגיל מתקדם זה (אפילו את שיערה כבר הפסיקה לצבוע), אך קיבלה את הדין.

מוזר הוא גורלו של אדם. נטי האריכה ימים, הייתה בריאה ומקפידה לשמור על בריאותה אך בשנתיים האחרונות לחייה הייתה כאילו צריכה לפרוע את השטר, עברה ניתוח זה, אחר כך קיבלה שושנה ונפטרה בבי"ח לאחר סבל רב. לאה אחותו של גוסטב, הייתה באותה תקופה בארץ וטיפלה בה במסירות עד שנפטרה. אנו קבלנו את הידיעה כאשר היינו בחו"ל בניו-יורק, הפסקנו נסיעתנו והגענו ללוויה.

היו לה לנטי כמה אמירות, בחלקן גם מצחיקות, כמובן בגרמנית. אביא כאן את אלה שאני זוכרת כי הן כל כך ממחישות את דמותה.

בחניתה בענין הקפה: הגישו בבקשה את 'הנוזל' החם.

אצלנו בנהריה בזמן ארוחת הבוקר: הנה מגיעה השעה היפה ביותר ביום!

כאשר נפטר אחד המכרים: אני לא נדחקת בתור.

בעונת תות השדה: אך כמה אני אוהבת תות, ממש הייתי רוצה לטבול בתוכו! בפגישתנו כאשר הייתי מתחילה לספר לה את חדשות המשפחה: לי לא מספרים דבר!

בבעיות בריאות: אדם צריך לעשות הכל למען בריאותו, אסור להזניח!

בענין גוסטב: ורדה את צריכה לדאוג יותר שגוסטב יאכל בזמן! הצחיקה אותי!

על דוד זיגפריד

הכרתי אותו רק זמן קצר, שלוש ארבע השנים שחי בארץ יחד עם נטי. קשה להגיד שבאמת הכרתי אותו, אך הרושם הכללי שקבלתי ממנו, היה של אדם מאד חביב ומלא אהבה. הרגשתי מיד שהוא מקבל אותי לחיק המשפחה.

כשהגיע ארצה היה אלמן, אישתו נפטרה בארה"ב מסרטן. לא היו להם ילדים. זיגפריד היה מאד קשור לגוסטב, כאב לבן ואל ילדינו התיחס כאל נכדיו. הילדים גם כן מאד אהבוהו, הוא ידע לדבר עברית מה שהקל על הילדים.

זיגפריד ואישתו קרי חיו בארץ תקופה מסויימת, החל מ-1935. הם הביאו אתם ליפט מלא רהיטים וכלי בית וגרו בדירה שכורה ברחביה. קרי לא הרגישה בטוב על כן עזבו את הארץ כעבור זמן קצר, לניו-יורק עיר הולדתה של קרי.

אחרי מות אביו של גוסטב ונסיעת זיגפריד לארה"ב, גרו בדירה זו גוסטב אמו ואחותו שולה, ש הייתה אז כבר אישה גרושה מנשואיה הראשונים ועבדה בירושלים בפנסיון. הם גרו בדירה זו יותר משנה וכשעברו נטי וגוסטב לדירה קטנה יותר משלהם ושולה גם היא שכרה חדר משלה, העבירו את כל תכולת הבית למחסן לשמירה.

כשגוסטב נסע לארה"ב ללמוד, היה בקשר הדוק עם דוד זיגפריד. כעבור זמן כשגוסטב חזר ארצה והחלטנו להתחתן, הורה זיגפריד לנטי לתת לנו כל מה שחסר לנו למשק הבית מהדברים שלו שהיו שמורים במחסן הנ"ל.

זיגפריד שלח לנו מתנות יפות וספרים יפים לילדים. זכור במיוחד ספר הפילים הצרפתי עם התמונות המקסימות שילדינו אהבו מאד. שוליק לא הכיר את הדוד, כי נולד בשנה שנפטר זיגפריד ונקרא על שמו.

זיגפריד היה איש הרוח והתעניין מאד ביהדות ובתרבות העברית המתחדשת. אחר מותו ירשנו ממנו ספרים רבים בנושאים אלה, למשל את כתבי עגנון. היו לו קשרים אל אישים שונים בישוב והודות לו הומלץ על גוסטב להתקבל לעבודה בתע"ש.

אביא עוד שני סיפורים מצחיקים הקשורים בו. האחד מפי גוסטב, מהתקופה שחיו בברלין.

דוד זיגפריד היה מפוזר, כמו רבים מבני הירש והיה מאבד דברים. כך קרה גם עם המטריות שלו. לאחר ששוב אבד מטריתו, קנתה לו אישתו קרי מטריה חדשה ונתנה להתקין עליה שלט קטן עם השם והכתובת. והנה גם מטריה זו הצליח הדוד לאבד. הוא ידע שהדבר יצער מאד את קרי, לכן הלך מייד לקנות לו מטריה זהה ואף התקין עליה שלט כנ"ל. שמח וטוב לב חזר הביתה. בפתחו את הדלת, קיבלה את פניו קרי בחיוך ואמרה: מה טוב שנתתי להתקין כתובת על המטריה החדשה, זה עתה הביאוה הביתה! כך שבבית היו עכשיו שתי מטריות מסומנות.

סיפור שני קרה בחניתה. זיגפריד ונטי באו להתארח, אני חושבת שזה היה בפסח. סדרנו לדוד חדר בבית המרגוע החדש, שעוד לא היה פתוח לאורחים. כאשר נפגש זיגפריד למחרת עם גוסטב אמר לו: אתה יודע לא סידרו לי את המיטה. גוסטב פנה אלי שאסדר לו את המיטה. בתחילה התנגדתי: מה זאת אומרת אדם צריך לשרת את עצמו! אך גוסטב שכנע אותי, לאחר שהסביר לי שדוד זיגפריד מעולם לא סידר את מיטתו. כשהגעתי לחדר נדהמתי משפע בקבוקי הקוסמטיקה שעמדו על שולחן כאלה! ובאמת היה מדיף תמיד ריח נעים.

לכל איש יש שם

שנתנו לו קומתו ואופן חיובו...

זלדה

גוסטב

והנה הגעתי לדמות האיש שלידו ואיתו חייתי רוב שנותי חיי ומקווה שאזכה שילוני עד ליומי האחרון. דמות שעוד לא בשלה בקרבי שהרי עוד לא הגענו לסוף הדרך. היא הולכת וממשיכה לצמוח בתוכי. רק לאחרונה, תוך עבודת הכתיבה, המחשבה וההתלבטות בנושאים שאני רוצה להעלות על הכתב, נגלתה לי פתאום זווית ראייה חדשה, שלא חשבתי עליה עד כה.

הקשר הזה הקושר בני זוג, גם הוא מכביד מאוד בציור הדמות. הסוביקטיביות, במקרה זה, עשויה להיות נפשעת כלפי הדמות, אך זו הדרך היחידה בה אני יכולה להתיחס לסובב אותי.

בכתיבה על כל אחת מהדמויות עלה לפני מוטו כמעט מאליו. כאשר התחלתי לחשוב על תאור דמותו של גוסטב, עלה בדעתי שיר זה של זלדה, שיר שהוא יפה מאד בעיני ואף נכתבה לו מנגינה יפה. הוא נראה לי יפה מאין כמוהו כמוטו לדמותו של גוסטב.

אתחיל בתאור רומן הנעורים שלנו.

את גוסטב הכרתי עוד בגימנסיה, כאשר הגיע עם שאר הילדים לכתה הרביעית, שנינו היינו מעל לגיל 13. בשנה ההיא עוד לא הרגשתי כל יחס מיוחד אליו. בשנת הלימודים הבאה, החמישית, שנה שבה היו מצטרפים לגימנסיה הבוגרים של בתי הספר היסודיים, נוספו לכתתנו כל כך הרבה תלמידים, שהיה צריך לחלק את הכתה לשתי כתות מקבילות ואנו למדנו כל אחד בכתה אחרת, כך ששוב לא היה ביננו כל קשר.

בסוף שנת הלימודים בכתה הששית, הרגשתי פתאום שעניי נמשכות אל הדמות הזו ובמיוחד לרגליים. מצחיק איך פועלים חושיו של אדם! כבר ציינתי בפרקים הקודמים, כמה הייתי מושפעת ממראה העיניים ביחסי לאנשים טרם הכרתים מקרוב. פתאום הרגשתי שרגליים אלה מוצאות חן בעיני, 'רגלי סוס' קראתי להן ביני לבין עצמי. גם מעל לרגליים צמחה דמות נאה מאד. אפשר לומר שאביכם, סבכם, היה נער יפה תואר!

אבל הרומן התחיל רק כאשר התחלנו שוב ללמוד בכתה אחת. זה היה כאשר חלקו את הכתות חלוקה חדשה לפי מגמות ושנינו למדנו במגמה הריאלית. איני זוכרת בדיוק מתי התחיל הרומן, אם כבר בשביעית או רק בשמינית, למעשה זה לא חשוב. אביא כאן רק כמה ציוני דרך.

היוזמת הייתי אני. התחלתי לנסות לשוחח עם גוסטב, להקמצא בקרבנו, הדבר לא הניב תוצאות בתחילה. לא ידעתי אז שגוסטב היה יתום מאביו שנפטר בסוף 1935 ושהייתה לו חברה שלמדה ביגור. היא הייתה בת דוד של חבר של גוסטב וגם כן אבדה את אביה באותו זמן. גוסטב הכיר אותה בעת שביקרה בירושלים.

באחד החופשים בקשתי את חברתי אהובה, שהייתה ביחסים ידידותיים פשוטים עם גוסטב, לבוא לבקרני בביתנו בצפון תלפיות יחד עם גוסטב. הורי היו בטויל קטן בחו"ל, בלבנון, יחד עם חברים שלהם. הכינותי גלידה לכבוד האורחים וציפיתי לבואם. גוסטב מאד התפעל מביתנו וכך נפגשנו פעם ראשונה.

לאחר אותו חופש, כשחזרנו לביה"ס הרגשתי שגוסטב מתנכר לי. באחד הימים העברתי לו פתק בזמן השעור, (הוא ישב בספסל הראשון ואני באחרון) וזה לשונו: מה שלומך? שלומי רע כי אני רואה

אותך! הפתק הגיע לידי שפיק הלץ, שפתח אותו וקרא את תוכנו בקול. נדמה לי שאחר מעשה זה נתן לי גוסטב מכתב, בו הוא פונה אל חברתו חיה ביגור ובו הוא מספר לה על אהבתו אלי. זאת הייתה צורה משונה מאד לווידי אהבה, אך זו הדרך שבחר. כתב ידו היה זעיר זעיר, (נטי קראה לכתבו חיריוני יתושים), אך בכל זאת קריא. כך התחיל הרומן. מאז ישבנו בקרבת מקום זה לזה, בהפסקות היינו מטיילים יחד, משוחחים ואוחזים ידיים, מחלקים ביננו את האוכל שכל אחד הביא מביתו (אצל גוסטב היו אלה תמיד כריכים עם שוקולד, שוקולד לבישול של 'ליבר', חברה שהתחסלה בינתיים וקדמה ל'עלית'). בימי שמש בחורף היינו יושבים על גבי פח האשפה הגדול שליד גדר בית הספר, וקראו לנו הזוג של פח האשפה. בלכתנו הביתה מבית הספר היינו מלווים זה את זה כמה פעמים עד שהיינו נפרדים, הוא לביתו באבן שפרוט 4, ואני לאוטובוס מס' 7 הנוסע לתלפיות.

אחת השאלות הראשונות ששאלני גוסטב כאשר הכרנו הייתה, אם אני אוהבת מוסיקה. דבר זה היה כנראה בשבילו אבן בוחן בבחרו לו חבר. במשך השנים למדתי כמה אהבת המוסיקה היא בסיס בכל הוויתו. אחר כך הציע לי לקרוא את הרומן 'פטר ולוף' מאת רומן רולן. סיפור אהבה של בני נעורים בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הדברים האלה שמשו כעין גשר בהכרותנו, מוסיקה וקריאה. באחד הימים כשאמו נסעה לסוף שבוע לתל-אביב, הזמינני גוסטב לבוא אליו לשבת, לכל היום. הצטיידתי בחסה מגני ויצאתי ברגל מצפון תלפיות לרחביה. באותה עת גר עוד בדירתו המרווחת של דוד זיגפריד. היה שם מטבח גדול עם סירי נחושת שיוצרו בביח"ר לנחושת של משפחת הירש. במטבח זה בשלנו לנו את ארוחת הצהריים. גוסטב הזכיר לי, ששכחנו סיר על גבי האש עד שהסיר התלהט לגמרי והוא הוריד הסיר מהאש וקירר אותו במים קרים, התוצאה הייתה חור בסיר! מה סיפר אחר כך לאמו איני יודעת. אחר כך השמיע לי גוסטב את סונטת ליל הירח מאת בטהובן, יצירה שהייתה אהובה עליו ביותר בתקופה ההיא, (אני לא הכרתי יצירה זו ובשמיעה ראשונה לא כל כך נהניתי ממנה). תוך כדי שמיעה, כשאנו יושבים על מטתו, רכן אלי ונשק לי את הנשיקה הראשונה. באותה שבת גם עזר לי גוסטב לכוון חוברת ציורים שהכנתי להורי ליום נישואיהם. הזמן חלף ופתאום ראינו שקרב זמן העוצר ולא אספיק להגיע הביתה אם אלך ברגל. אז פנה גוסטב לידידו המבוגר ממנו ארנסט נבנצל, מי שהיה במשך שנים מבקר המדינה והוא הסיע אותנו לצפון תלפיות. אבי כבר עמד בפתח עם פרוות הכבשים הלבנה שלו, מחכה בדאגה לבת, אך סוף טוב הכל טוב!

בהזכירי את ארנסט נבנצל, עולים בדעתי עוד שני מקרים בקשר אליו. האחד, כשגוסטב היה כבר בחו"ל. באחד הימים התקשר אלי וביקש לשוחח איתי. איני יודעת איך ידע שאני בירושלים, או שביקש אותי במיוחד לבוא ירושלימה. בכל אופן מה שרצה לומר לי היה: שגוסטב נמצא במצב של דכאון בארה"ב, והיה ממליץ לי לנסוע אליו לארה"ב. איני יודעת ממי קיבל ידיעה זו. בשיחה עם גוסטב על כך, כאשר חזר ארצה, אמר לי שלא היו דברים מעולם. בשעתו החלטתי לא לנסוע לחו"ל. כשאני מנסה לשחזר את רגשותי בנושא, נראה לי שהייתה בהחלטה זו מידה רבה של פחדנות מהנסיעה גופה. אך היה גם שיקול הגיוני מסוים. לא רציתי שהקשר ביננו, יתהדק בסביבה זרה, בה אינני עצמאית, ועשויה להיות מאד תלויה בגוסטב.

המקרה השני קרה כשהיינו כבר נשואים. פעם בא נבנצל לבקרנו, אני חושבת שזה היה בחניתה. הוא עמד בחדר וסקר אותנו, ניגש אל ארון הספרים ואמר: הספר הזה עומד על ראשו, והפכו. דבר פעוט, אך באותו רגע עבר בי רטט של בוש, הרגשתי עצמי בורה ועם הארץ לעומת נבנצל איש הספר, איך יכולתי להכניס לארון ספר במהופך? כמוכן ענין של שטות, אך זו הייתה ההרגשה שעלתה בי אז ועולה בי גם כיום, בהעלותי הדברים על הכתב.

ענין משותף שלישי שהיה בסיס לקשר ביננו, היה האהבה לטייל. לא ערכנו טיולים ארוכים ביחד, אך טיילנו הרבה בסביבת ירושלים הקרובה. צריך לזכור שהייתה זו תקופת המאורעות ונוסף לכך היינו תלמידי השמינית ועסוקים מאד לקראת בחינות הבגרות. גוסטב היה עסוק חוץ מזה בהגנה,

היה שומר מידי פעם באוניברסיטה על הר הצופים ומדריך לאיתות בקרית ענבים. הוא גם עסק בבנית הליוגרף - מכשיר לאיתות ביום בעזרת אור השמש.

כשאני חושבת על התקופה ההיא של הכרותנו, אני רואה עד כמה הדברים לא השתנו במשך השנים. אפשר היה להכיר את תכונות היסוד של גוסטב כבר אז. אלא שלא נתתי דעתי על כך בשעתו. אני נוהגת להגיד לזוגות צעירים המנסים לחזות את התאמתם זה לזו: כל מה שהרגיז והפריע לכם בשעת החיזור, עתיד להרגיז ולהפריע פי כמה אחר הנשואים. גם תכונות היסוד שלי נתנו אותותיהן בימים ההם. כל אותן מריבות קטנות שקרו ביננו, נגרמו מאותן סיבות שגרמו למריבותינו לאחר שהיינו כבר נשואים.

התכונה של גוסטב לאחר תמיד בגלל איזה עבודה שהיה שקועה בה, התכונה שלי לקנא לו על כל תשומת לב הכי תמימה לאישה אחרת. לא תארתי לי שאלה יהיו דברים שילוו אותנו כל חיינו. זוכרת אני מריבה אחת כזו שנגרמה בגלל תשומת לב שהראה גוסטב לאחת התלמידות בכתה בנושא לימודים או משהו כזה. הדבר פגע בי מאוד, הסתגרתי ולא דברתי איתו.

גוסטב, בתגובה על כך, כמנהגו במשך כל חיינו, השיב אף הוא בהסתגרות משלו. לבסוף נשברתי והצעתי לו להסתלק משני השעורים האחרונים, ללכת לטייל. היה זה יום ששי, יום אביב חורפי והלכנו למצלבה (המנזר שלרגלי מוזיאון ישראל). היה יפה. איני זוכרת בדיוק על מה דברנו, קרוב לודאי שבררנו ביננו את הענין וחזרנו שוב מאושרים וידידים.

ביום ראשון לאחר מכן, כאשר מחנכנו 'לדי', בדק את היומן וקרא את השמות, ראה שגוסטב היה חסר בשני השעורים האחרונים. הוא שאל את גוסטב לסיבת הדבר וגוסטב פיברק איזה שהוא תרוץ. כאשר הגיע לשמי, הניד בראשו ואמר: מוזר מאוד, הירש וקוצינסקי שניהם נעדרו בשעתיים האחרונות, חייך חיוך רחב ולא הוסיף.

פעם אחרת ובנסיבות שונות יצאנו לטייל בלילה. היה ליל חורף גשום וסוער, הלכנו והרוח טופחת על פנינו (גוסטב מאוד אהב לטייל בגשם וברוח, אני לא כל כך). הלכנו וגוסטב שורק לו בצורה המיוחדת לו, ש.ש.ש. את אחת המנגינות האהובות עליו והנה הגענו לשכונה קטנה שהייתה במקום שהיום מוזיאון ישראל בערך. פתאום הופיע לפנינו אדם שהיה השומר ואמר: מה אתם עושים כאן? האם אינכם יודעים שאסור לטייל בשעה זו במקומות כאלה? חיזרו מהר הביתה!

באחד מימי החופש ערכנו טיול לאוניברסיטה. השקפנו בנוף הנפלא של מדבר יהודה הנשקף משם. אחר כך שכבנו לנו בחורשה הסמוכה, ראש האחד על ברכיו של השני, פטפטנו על הא ועל דא, הייתה זו שעת פז. כשקמתי לרגע, לעשות את צרכי מתחת לאחד העצים, התחיל פתאום איזה נער ערבי לזרוק עלי אבנים, מסתבר שעקב אחרינו. סיימנו טיול זה בביקור אצל אחותו של גוסטב שולה, שגרה בדירת גג ברחי המלך ג'ורג'. אז פגשתי פעם ראשונה.

הייתה בחורה מרשימה מאוד, יפת תואר כאחיה. בעלת גוף מלא ונאה, מן דמות אפרודיטה כזו. יצאה אלינו מהמקלחת, עטופה במגבת גדולה וכולה זוהרת. באותה עת היה לה חבר "אנגלי" למעשה היה אירי, איתו גם התחתנה אחר כך. הם הזמינו אותנו פעם לטיול בג'יפ שלו. טיילנו אז לבית ג'אלה היום גילה. גם זה היה טיול מקסים, אביב במלוא פריחה. הקשרים בין מיק, בעלה של שולה, לבין גוסטב נמשכו במשך כל השנים, גם לאחר שנפטרה שולה והוא עזב את הארץ עם בנו הקטן בן. בתחילה חזר לאירלנד מולדתו, אך כעבור מספר שנים היגר לקנדה לוונקובר, שם גם נפטר לפני שנה. במשך כל השנים הללו היה שולח לנו את הירחון היפה Beautiful British Columbia. כאשר סיימנו את לימודינו נפרדו דרכינו. גוסטב נסע לארה"ב ללמוד את המקצוע. הוא למד תוך עבודה והשתתפות בשני קורסי ערב אותם גמר בהצטיינות ואני יצאתי להכשרה כפי שכבר כתבתי.

אופיו של אדם נקבע במידה רבה ע"י הסביבה והנסיבות בהן גדל ולא רק ע"י הנתונים התורשתיים. בחשבי היום על גוסטב, שבמשך שנים נראה לי אדם סגור ונוקשה, נראה לי אופי זה באור אחר.

כשאני חושבת על שני המאורעות, המכריעים לדעתי, שקרו לו בעצם ימי התבגרותו, עליתו ארצה ופטירת אביו, שהיה להם ללא ספק השפעה רבה על התפתחותו, רואה אני את אופיו באור חדש.

בשיחותינו לא הרבה לדבר על מאורעות אלה והתמונה התבררה לי רק טיפין טיפין, מתוך שאלות שהייתי שואלת אותו במשך השנים. אין לי ספק שבאיזשהו מקום התערער עליו עולמו מחמת מקרים אלה. הוא בלע הכל פנימה והתעלם מכך, ניסה בכל מאודו להשתלב בארץ החדשה.

כתבו הזעיר באותה תקופה, משקף לדעתי, את אי הביטחון שהיה נתון בו באותן שנים.

גוסטב עלה ארצה ב-1933 יחד עם אחותו שולה. הוא חגג עוד את בר המצוה שלו בברלין ואחר כך עלה ארצה. שלחו אותו לפנימיה של ביה"ס הראלי בחיפה. הוא הגיע לשם בזמן החופש הגדול ואחותו שהייתה אז בת 17, הגיעה לביה"ס החקלאי בנהלל. שם גם הכירה את בעלה הראשון שהיה שוטר ושנה לאחר נשואיהם נפרדה ממנו.

גוסטב וחברים שלו, שאף הם עלו מגרמניה והגיעו לפנימיה בריאלי, עמנואל וגבי אפשטיין, החליטו לעזוב את הפנימיה ועברו לירושלים. גוסטב אינו זוכר את מהלך הענינים בדיוק, אך מסיפוריו עולה, שבמשך אותה שנה, שחי לבדו בארץ עד לעליית הוריו בסוף 1934, גר לפחות בשלושה מקומות שונים. הדבר גרם לו לדעתי הרגשת אי יציבות ואי בטחון. אמנם הוא לא דיבר על כך. גם על מות אביו סיפר לי באופן מאד מקוטע ואף פעם לא הביע רגשותיו בענין זה.

כשהיינו מספרים אחד לשני על עצמנו, סיפר לי בעיקר על כמה מחבריו והתפעל במיוחד מדודתו, דודה לוֹטָה, שבביתה שכן אביו בעת מחלתו ושם גם נפטר. את האישה הזו מאד העריץ ומאד רצה שאכיר אותה. הכרתיה רק לאחר נשואינו. לעומת זאת דיבר על אמו בטינה רבה, טען שהיא לא נהגה יפה כלפי אחותו שולה. הדבר הזה מאד הפתיע אותי בשעתו והיה לי בלתי מובן. באותן שנות התבגרות אפשר לומר שהתנכר לאמו. במשך השנים השתנה יחס זה, כאשר למד לקבלה כפי שהיא ולא יכול היה להתעלם מאהבתה הרבה אליו לפי דרכה.

במשך שנים רבות של חיים משותפים, נדמה לך שאתה מכיר את האדם במחיצתו אתה חי. למעשה אתה מכיר רק חלק ממנו, רק אותו חלק שנגלה לך בתקופה זו או אחרת. דמותו של גוסטב הלכה ונבנתה לעיני במשך השנים ואיני בטוחה עד היום שהגעתי לחיקרה. מידי פעם היה מפתיעני מחדש. גם אם במקרים רבים שקרו לנו, יכולתי לנחש בדיוק מה תהא תגובתו, הרי בכל זאת, תגובות אלה הם רק חלק מהאדם ויש בו הרבה יותר.

אם אני מנסה לתת שם לתכונה האופיינית ביותר באישיותו של גוסטב, הייתי אומרת שזו הייצריות. היותו אדם ייצרי ביותר, אדם שגם קשה לו לכבוש את ייצרו. הדבר ייראה אולי כמוטעה, לאדם שמכיר את גוסטב, הוא יוכל להגיד: להפך, אין כמוהו כובש את ייצרו. כאשר הוא כועס, מעלים רגשותיו ובולעם כלפי פנים, או התנהגותו המאופקת בעת מחלה וכאב, אינו מתאנח ומתאונן. אך לא לכך אני מתכוונת.

אני מתכוונת לאותו יצר אשר הופך אצלו ליצירה, אותו דחף ששולט בו ואין הוא יכול לעמוד בפיתויו עד שיגיע לפתרון המבוקש. לא מקרה הוא שבשפה העברית שורש אחד למלה יצר ויצירה. היצירה היא התוצאה של הפיכת היצרים הטבעיים, הפשוטים ליצירות. בזה מוצא לו האדם פורקן. הצורה בה גוסטב, אפשר לומר, מכור לעבודתו, מעידה על כך. אך לא רק בעבודתו נכרת ייצריותו. אהבת המוסיקה שלו - אין גבול לכמות המוסיקה שהוא מוכן לשמוע והשפעתה עליו חזקה ביותר. כך היה בראשית הכרותנו וכך נמשך הדבר במשך השנים. פעם סיפר לי, שבילדותו ביקש מהוריו כמתנת יום הולדת כינור, אבל קיבל תיק כלי כתיבה. לא פעם חשבת, מי יודע איך היה מתפתח אילו קיבל אז כינור ולמד נגינה! אותה ייצריות נכרת גם בצורת האכילה שלו ולמעשה בכל דבר שהוא עושה, הוא הטיפוס המתמכר לדברים. כל דבר שהוא עושה הוא עושה בכל מאודו וקשה לו לדחות סיפוקים.

לא פעם חשבתי שלא הייתי בת הזוג המתאימה לו, בהיותי טיפוס הבולם את יציריו. במשך שנים הייתה לי ההרגשה שאני מקפחת אותו וייתכן שזה עוד יותר דחף אותו לעולם העבודה. כבת זוג, שותפה לחיים, נדמה לי, שהייצירות הזו היא התכונה, שקשה היה לי ביותר להתמודד איתה בחיינו. היא הייתה המקור לרוב מריבותינו, במיוחד שאופיי, במידה ואדם יכול להגדיר עצמו, בדיוק הפוך.

מלבד תכונה בסיסית זו, יש עוד שמות רבים שאפשר לתת לו ולקרוא לו בהם: ענוותן וצנוע, בעל הומור, ישר ואמין, חברי, רגיש ומאופק וכל אלה משכו את ליבי.

מעולם לא היה מתפאר בייחוס המשפחה שלו, או במיומנותו המקצועית. מעולם לא ידע ורצה לעשות פרסומת לעצמו, כפי שעשו רבים מעמיתיו למקצוע. היושר, החברות והנכונות לעזור, ההרגשה שיש לך כאן אדם אמין שאפשר לסמוך עליו, נסכו בי תמיד ביטחון. התכונה הנדירה, היכולת לקבל דברי ביקורת ומצד שני, לא לקנא ולהעריך את השגיו של השני, עוררו בי תמיד הערכה רבה. ההומור המיוחד שלו, כאשר רוחו טובה עליו והוא חופשי מבעיות עבודה מטרידות, היכולת להיות נינוח ומשוער ולעבור מעולם לעולם, הדחימו אותי תמיד מחדש, במיוחד בצאתנו לחופשות.

אך גם אותה נוקשות, המקשה עליו להתאים עצמו לאחר, המקשה עליו לשנות דרך אותה קבע, באם מופיעים אילוצים בלתי צפויים, המקשה על זה שתי לצידו. תכונות שונות לו, דבר והיפוכו, נוקשה ובו בזמן רך ורגשן, קר ומתרחק וחביב ובא לקראת, חביב לרחוקים ומתנכר לעיתים לקרובים, כל אלה התכונות היוצרות את הדמות הזו גוסטב! סיפור קטן מימי הילדות, ממחיש אולי בצורה טובה את אופיו של גוסטב והוא: Auf dem Esel ins Konzert, שפרשו, אל הקונצרט על החמור, והמעשה כך היה: גוסטב והוריו היו בחופשה ושם היו שתי אפשרויות לבילוי אחה"צ, לרכב על חמור או ללכת לקונצרט. כאשר שאלו את גוסטב במה הוא בוחר, השיב: 'אל הקונצרט על החמור'.

תכונה אחרת מפתיעה ביותר היא היכולת, להתחיל תמיד מחדש. שלושה מפעלים הקים בחייו. כשעזבנו את חנייתה והשאיר שם מפעל, אשר בנה ותכנן מראשיתו עד היותו למפעל רווחי ותוסס, אשר התחיל ביצוא כלי החיתוך שלו והיה הראשון בשטח זה בארץ, חשבתי שישבר, אך לא כך היה, הוא כבר התחיל לחשוב על מפעל חדש. שאלתי אותו, אם צר לו או כואב לו, הוא טען שזה לא חשוב, זה כבר היה. אותו דבר קרה כאשר עזב את המפעל השני שהקים, את ורגוס. אני חשבתי שאולי כבר יסתפק בהקמת מפעלים ויעסוק בעבודה אחרת ושוב הלך להקמת מפעל ושוב לא קבל על חלב שנשפק.

גוסטב הוא אדם שמכבד את מעשה ידיו ומעשה ידיהם של אחרים, ובכלל שומר על רכוש, אך מצד שני אינו קשור לכסף ולרכוש, אלה הדברים האחרונים שענינו אותו בכל מהלך עבודתו. הדבר המענין והמתק הוא עצם המעשה, תהליך העשייה.

כאשר שואלים את גוסטב מה מקצועו, הוא עונה, מהנדס או תעשיין. אכן מבחינת הידע הרב שיש לו, הוא שווה ערך למהנדס, אך מבחינה פורמלית, הוא אוטו - דידיאקט. מלבד הקורסים שעבר בארה"ב, שהיו קורסים לעיבוד שבבי, למד כל חייו מתוך העבודה וסביב לעבודה. כשעלתה בפניו בעיה הצריכה לפתרון, הצטייד בספרות המקצועית המתאימה ולמד את הדברים ביסודיות ותוך כדי ניסיון וטעייה הגיע לפתרון.

את הקריירה המקצועית שלו התחיל בתע"ש, בתקופת מלחמת העולם השנייה. מיד עם שובו ארצה התקבל לעבודה באחד המפעלים המתחרים שעסקו בפיתוח מכשירים. כעבור כמה שנים הקים את מפעל המתכת בחניתה, כשהמפעל גדל הפך למנהלו. אותו מהלך היה גם בורגוס. אך גם בהיותו מנהל המשיך ללבוש את בגדי העבודה הכחולים, לשים את ידו בכל בעיה הקשה לפתרון. רק בשנים האחרונות בורגוס, פנו אליו העובדים הבכירים, שיקפיד על תלבושת הולמת למנהל! אני אהבתי

אותו דוקא בבגדים הכחולים. עם הקמת נוגה - מפעלנו המשפחתי, שוב חזר לבגדים הכחולים, לעבודת התכנון והביצוע של המצאותיו ופיתוחיו.

אם כי היה מנהל סביר והמפעלים בהנהלתו, היו יצרניים ורווחיים, הריני חושבת שעיקר ייחודו וכשרונו של גוסטב, הוא דוקא, התכנון והפיתוח. דרך עבודתו במשך כל השנים הייתה מלאת אילתורים. המקרה וההזדמנות, הם אלה שהובילו אותו ברבות מהמצאותיו. עסק הרבה בשיפור מכשירים שמצא לפניו והיה צריך להם בעבודתו. שאף להביא כל כלי לשלמות. כך קרה למשל עם השביב, שהיה כלי קיים בשוק וגוסטב הפכו לכלי הרבה יותר משוכלל, שהפך במשך השנים לכלי שעליו התבססנו כאשר הקמנו את נוגה. אין זה מקרה שהלך בכיוון פיתוח כלים לעבודה במתכת דוקא, כי תוך שימוש בכלים השונים בעבודתו, רצה לשפרם וכך גם החל ליצרם.

במשך השנים שוחחתי לא פעם עם גוסטב ובקשתי ממנו שיאט קצת את קצב עבודתו, שימסור קצת מזמנו למשפחה, הוא היה תמיד משיב לי, ורדה, אני מצטער, כזה אני ואיני יכול להשתנות. בכל זאת השתנה במשך השנים מבחינות שונות, מלבד מהתכונה היסודית שלו - ההתמכרות ללא שיור לעבודתו. הוא נעשה הרבה יותר פתוח ואף החל להרבות בשיחה. שינוי רב חל בו לאחר שהשתתף במעבדה ליחסי אנוש. התנסות זו מאד השפיעה עליו ולדעתי לטובה.

קצת על משפחתו של גוסטב.

מוצאה של המשפחה הוא מאחת הקהילות היהודיות הוותיקות ביותר בגרמניה, קהילת הלברשטאט. תעודות על המצאות יהודים בעיר זו, נמצאות התל מ-1260. הלברשטאט הייתה עיר לא גדולה בקרבת הרי ההרץ, אזור מחצבים בגרמניה, בעיקר מחצבי נחושת ובדיל. הייתה זו קהילה עשירה מבחינה חומרית ומפורסמת בתלמידי החכמים שלה ובמעשיה התרומיים כלפי יהודים בקהילות אחרות. ספר מפורט על תולדות הקהילה נכתב ע"י הרב צבי בנימין אורבך, שהיה מרבני הקהילה וסבו של ד"ר יוסף הירש. הספר כתוב גרמנית, אך קיצור תולדות הקהילה ומשפחת הירש בתוכה, אפשר למצוא בעברית בספר זכרונותיו של ד"ר יוסף הירש. מבחינת הקרבה המשפחתית, היו סבו וסבו של גוסטב אחים. הוא היה בעלה של דודה לוטה שכבר הזכרתי והיה רופא נשים. את זכרונותיו התחיל לכתוב לאחר שעלה ארצה ב-1933. בזכרונותיו אינו כותב אמנם באופן ישיר על משפחתו הקרובה של אבא, אך יש בו פרטים מעניינים על התפתחות המפעל המשפחתי ועל האווירה במשפחת הירש בכלל. לספר גם מצורף אילן יחוסין מפורט בו מופיעים גם ילדינו, מלבד שלום שנולד לאחר צאת הספר לאור.

משפחת הירש הייתה אחת המשפחות המכובדות בקהילה. חשיבותה אולי דוקא במפנה שחל בהתפתחותה, כאשר בניה הפכו מלמדנים וסוחרים לתעשיינים. היהודים בהלברשטאט עסקו הרבה במסחר במתכות. אבי סבו של גוסטב, אהרון הירש, היה הראשון שעבר מהתעסקות במסחר במתכות לתעשייה בנחושת והקים את החברה אהרון הירש ובנו לאחר שקנה מפעל לתעשיית נחושת באילסנבורג. בנו גוסטב, סבו של אבינו, הקים אתר כך מפעל נוסף בסביבות ברלין באברסוולדה יחד עם את שלו, למפעל זה קראו Hirsch Kupfer & Messingwerke. בתי חרושת אלה היו מפעלים גדולים וידועים בגרמניה ומחוצה לה.

אביו של גוסטב לא היה אף פעם שותף או עובד במפעל המשפחתי, רק דוד זיגפריד, אחי אביו. עד גיל שש חי גוסטב ומשפחתו בהלברשטאט ואחר כך עברו לברלין. אביו היה עורך דין. לא זכיתי להכירו, סיפרו עליו שהיה אדם חביב מאד. בני משפחת הירש המורחבת נטו לתנועה הציונית ותמכו במפעל הציוני, אך עלו ארצה רק אחרי עליית היטלר. מלבד הצלחתם הכלכלית היו מאד פעילים בחיי הקהילה. הגישו גם עזרה רבה ליהודים שהחלו להגר לגרמניה מארצות מזרח אירופה. אנשים שונים המוכרים בישוב, החלו את הקריירה שלהם בחסות משפחת הירש. אזכיר שניים, שר המשפטים הראשון פנחס רוזן, ואביו של השופט גבריאל בך, שניהם עבדו בצעירותם במפעלי הירש. כשאני קוראת על אופיים ומעלליהם של בני הירש אלה, אני מוכרחה להגיד שאביו גוסטב מאד מזכיר אותם באופייו.

על משפחת הירש אפשר גם לקרוא בספר שיצא בעברית 'זכרונותיו של יקה' מאת סמי גרונמן, כמו כן כתב דוד זיגמונד שסבו היה אחי סבו של גוסטב, והיה שנים רבות מאד פעיל במפעל המשפחתי, זכרונות על עבודתו במפעל, גם זאת בגרמנית.

בני המשפחה בדורות הראשונים נהגו להתחתן זה בזה והדבר הביא לניוון במשפחה. למעשה היה גוסטב, כאשר נשאתי לו, האחרון לבית הירש. כל הדברים האלה נודעו לי רק לאחר נשואי ולא מפי גוסטב.

על אהבת חלום אחת

את הרמן וולפסון פגשתי פעם ראשונה בלונדון אצל משפחת רוזנברג. הוא התארח אצלם בחופשת הקיץ שלו ואף אנו הגענו אליהם והתארחנו אצלם. זה היה בנסיעתנו הראשונה לחו"ל ב-1954.

פגשתי בו לאחר מכן עוד שלוש פעמים ולמעשה כמעט ולא הכרתי אותו. בכל זאת אהבתי אותו במשך שנים רבות עד ליום מותו, אהבתי את הדמות שנוצרה אצלי ממנו. הייתה זאת אהבת חלום, אהבה שלא עמדה בנסיון ההתגשמות המלאה, אהבה שעודדה אותי בתקופות השפל בחיי הנשואין שלי, והיו כאלה.

הוא היה רופא, מומחה למחלות סוכר ובעצמו חולה במחלה זו. הייתה לו הופעה נעימה מאד עם שמץ של מוזרות. אדם תמיר לא גבוה במיוחד, עינים אפורות, עור פנים בהיר ושיער ערמוני מסולסל. היה לו קול נעים עם מבטא מיוחד של האות ריש.

הוא חי בארץ והיה רופא בקופ"ח. אך רפואה למד באנגליה והכיר היטב את לונדון. דבר ראשון שהסביר לנו כשנפגשנו ליד שולחן ארוחת הבוקר, היה, בדבר הכלים למלח ופלפל באנגליה, שהם הפוכים מבשאר ארצות אירופה, כלומר: לכלי המלח רק חור אחד ולכלי הפלפל הרבה חורים. הדבר נראה לי בשעתו מאד מצחיק.

הוא השתדל מאד להנעים את שהותינו בלונדון, ליווה אותנו בבקורינו במוזיאונים השונים, הציג לנו כרטיסים שהיו לו לקונצרט באלברט הול, קונצרט שהיה חוויה מיוחדת. באחד הימים כאשר גוסטב היה עסוק בענייני המפעל לקח אותי לסיור בעיר. זכור לי הביקור ב-London Tower. אני התרשמתי שם דוקא מדבר שולי, משומרי המבצר בתלבושתם האדומה ובעיקר מכינויים, Beef eaters. רציתי מאד לדעת למה קוראים להם כך, הוא לא ידע הסיבה. אותו זה הצחיק שדוקא זה עניין אותי, ומאוסף הנשק המפורסם המצוי שם כלל לא התפעלתי. לאחר שחזרנו לארץ, שלח לנו גלויה עם תמונת הביף איטרס ובה הודיע שלא מצא הסבר על כך.

יום אחד אחר הצהריים טיילנו איתו, נדמה לי להייד פארק וגוסטב ניגש לכמה רגעים להפגש עם משהו בענייני עבודה. הרמן ואני חיכינו לו על ספסל בפארק. היה אחר צהריים נעים וחמים, ישבנו ושוחחנו והייתה לי הרגשה מאד נעימה ונינוחה, דברנו עברית. פתאום אמר לי הרמן: בואי ונברח לאיזה מקום הרחק מכאן, עזבי את גוסטב הקשוח, והוסיף עוד דברים שאיני זוכרת. אני כל כך נדהמתי, לא ידעתי מה לחשוב, אך המשכתי לשבת לצידו ולקוות שגוסטב יחזור במהרה.

כשגוסטב חזר, קמנו והמשכנו ללכת עד Marble Arch. הרמן המשיך להיות נרגש ודיבר דברים משונים ואני לא יכלתי לספר לגוסטב מה שקרה לפני בואו. כעבור כמה רגעים, ראיתי שהרמן טוחב את ידו לכיסו ומוציא גלולה קטנה לבנה ובולע אותה תוך כדי הליכה ולאחר זמן מה שוב נרגע וחזר לעצמו. הסתבר לי אחר כך שהמקרה היה תוצאה של מחלתו, בהגיע הגוף למחסור בסוכר, הוא עשוי לפעמים לשבש את הדעת ועל האדם להוסיף מיד סוכר לגופו. למחרת אותו יום נסענו לשפילד לפגישת עבודה של גוסטב. בשפילד היה גוסטב עסוק במשך יומים ואני טיילתי לי בחוצות העיר ובגן המקסים של המלון שבו שכנו. המאורע שקרה אותו אחר צהריים בלונדון, הוסיף להעסיק אותי והחלטתי לכתוב להרמן מכתב. חשבתי שהייתה צריכה להיות לו הרגשה בלתי נעימה אחר אותה פגישה. אני כתבתי לו שאותו אחר צהריים על הספסל, השאיר בי זכרון נעים ומיוחד על אף מה שקרה.

כשחזרנו ללונדון נפגשנו שוב עם הרמן, אך אני לא ידעתי אם קיבל אי פעם את מכתבי.

נפגשנו עוד פעמיים, מלבד פגישה חטופה כאשר הוא ואימו בקרו את נטי בירושלים. פעם בא לבקרנו בחניתה לסוף שבוע אחד וכעבור כמה שנים, כאשר התארח עם אמו בפנסיון פרנק בנהריה, שוב ביקר אצלנו. שניהם באו אז אלינו לארוחת הערב ומאז לא ראיתי. אלה היו פגישות יחד עם המשפחה ואני על אף שמאד התרגשתי כבשתי רגשותי פנימה.

לא פעם חשבתי ליזום קשר איתו, אך שיקולים של השכל הישר מנעו אותי מכך. הוספתי מדי פעם לחלום עליו, לצפות לאיזה פגישה מקרית ותו לא. איני זוכרת איך נודע לי שנפטר, קרוב לוודאי שעל ידי נטי, שהייתה ידידה של אמו. אימו חיה באותה עת בחיפה בבית הורים על הכרמל.

הרגשתי שאני מוכרחה לבקר אצלה לביקור ניחומים ואכן עשיתי זאת. היא הייתה מאד ענינית ושומרת מרחק ובעצם לא ידעה מה היה הרמן עבורי. היא סיפרה לי כיצד מת בדירתו וכיצד נודע הדבר. לאחר שלא צלצל אליה, כמנהגו מדי בוקר, הלכה לדירה, ומצאה אותו שוכב על הארץ בלא נשמת חיים. עם מותו נגמלתי מאהבה זו.

נהריה, פברואר 1987,

ורדה הירש.